

De lijdensweg van een rustdag: de wet op de zondagsrust (1905)¹

HANS WILLEMS

wetenschappelijk onderzoeksmedewerker UFSIA

"Werken om te leven of leven om te werken?" (Maes, 1985, 7), deze slagzin geformuleerd in 1985, verbergt een dualiteit die sinds lang de relatie tussen arbeiders en patroons beheerst. In de loop der tijden is steeds opnieuw gebleken dat het niet gemakkelijk is om een evenwicht te handhaven tussen werken en leven. In de 19de eeuw bijvoorbeeld werd het duidelijk dat de arbeiders steeds meer tijd op de werkvloer dienden te spenderen om een leefbaar inkomen te bereiken.

Sindsdien is er een hele evolutie geweest en vandaag overtreft de hoeveelheid "vrije" tijd ruimschoots de "werk"tijd (Drancourt, 1984, 318). Deze verschuiving is zelfs zo drastisch dat verschillende auteurs over het einde van de werktijd spreken (Rifkin, 1996). Zij vrezen dat de nieuwe technologische evolutie een heleboel arbeidsplaatsen in de toekomst overbodig zal maken, waardoor de strijd om "vrije" tijd, die aan het eind van de 19de eeuw werd gevoerd, zal vervangen worden door de strijd om "werk". Doemscenario's waarbij de huidige welvaartstaat roemloos zal ten onder gaan herinneren aan de apocalyptische beelden geschetst door conservatieve patroons aan het eind van de 19de eeuw, toen zij onder druk van het socialistische gedachtegoed, zich genoodzaakt zagen om de uitbuiting van de arbeiders af te bouwen en er net als vandaag een verschuiving optrad in het werkregime.

Eén van de belangrijkste strijdpunten van de arbeidersbeweging aan het eind van de 19de eeuw was het terugdringen van de arbeidsduur, een aspect dat tot vandaag vele (sociale) debatten blijft overheersen.

In de 19de-eeuwse maatschappij, waar rust onlosmakelijk was verbonden met loonverlies en de daarmee gepaard gaande honger, waren werkdagen van meer dan 12 uur en dit zeven dagen per week geen uitzondering.

¹ Dit artikel is de synthese van een eindverhandeling met dezelfde titel ingediend in het academiejaar 1997/1998 aan de Vrije Universiteit Brussel. Mijn dank gaat uit naar mijn promotor Prof. Dr. G. Vanthemsche die mij met raad en daad heeft bijgestaan en zonder wiens steun en advies deze studie nooit was tot stand gekomen.

Deze studie wil een belangrijk facet van het complexe debat betreffende de arbeidsduurvermindering van naderbij belichten. Ons onderzoek heeft zich voornamelijk geconcentreerd op de problematiek inzake de totstandkoming van een wettelijke garantie op de zondagsrust.

In België werd de zondagsrust pas vanaf 1905 officieel ingesteld. De wet op de zondagsrust was voor de Belgische arbeider een belangrijke stap naar de bescherming van de volwassen arbeiders tegen de uitbuiting van de patroons. In het debat betreffende de zondagsrust wordt de onderzoeker geconfronteerd met een hele reeks problemen, stellingen en handelwijzen die nadien de verdere uitbouw van de sociale wetgeving bleven overheersen. Zo vormt de case van de zondagsrust de ideale basis om de vele vragen die het onderzoek van de sociale wetgeving oproept aan de oorsprong te onderzoeken.

Het debat betreffende het instellen van een wettelijke zondagsrust betekende de cumulatie van een hele reeks conflicten en breuklijnen die het politieke en maatschappelijke leven in België beheersten tijdens de overgang van de 19de naar de 20ste eeuw. Nog worstelend met het ongebreideld liberalisme van halverwege de 19de eeuw, voerden voor- en tegenstanders van de staatsinterventie rond de eeuwwisseling een zeer hevige discussie betreffende de wettelijke regeling van sociale strijdpunten voor de volwassen arbeiders. De wet op de zondagsrust betekende een eerste resultaat in dit debat. Argumenten die tegen een mogelijke wettelijke oplossing werden geformuleerd overheersten ook de latere sociale debatten en verdienen dus zeker de nodige aandacht. De discussie over de economische draagkracht en de grondwettelijke haalbaarheid van sociale wetten zijn hier slechts twee voorbeelden van. Het gevoerde discours, evenals de uitzonderingen die op de wet werden afgedwongen vervulden een belangrijke voorbeeldfunctie bij de verdere ontwikkelingen. Het discours dat in een latere fase gevoerd werd naar aanleiding van het inkorten van de arbeidsdag was hier reeds in de dop aanwezig (Scholliers, 1983, 25-35).

Een breuklijn die men in België in zowat elke sociale en politieke discussie terugvindt is de klerikale en antiklerikale tegenstelling. Het hoeft geen betoog dat deze problematiek een cruciale rol speelde in de totstandkoming van een regeling inzake zondagsrust. Het debat oversteeg echter de klassieke ideologische blokken en gaf aanleiding tot niet voor de hand liggende allianties. De christen-democraten bonden samen met de socialisten de strijd aan en konden op cruciale momenten een beroep doen op de tussenkomst van verschillende conservatieve boegbeelden van de Katholieke Partij. Hoewel

deze alliantie heel wat spanningen met zich meebracht en de verschillende partners uiteenlopende streefdoelen voor ogen hadden, vormde ze toch een opmerkelijke gebeurtenis in de sociale strijd.

Een probleem waarmee de onderzoeker bij het ontstaan van de sociale wetgeving constant geconfronteerd wordt is de vraag of het invoeren van de sociale wetgeving een breuk betekende in de toenmalige leefwereld van arbeiders en patroons, of dat het eerder om een officialisering ging van een reeds bestaande toestand. Deze vraag is met betrekking tot de zondagsrust in het overwegend katholieke West-Europa zeker op zijn plaats. Deze vragen die ook reeds aan bod komen in de studie van J.-P. Nandrin, zullen hier aan de case van de wet op de zondagsrust getoetst worden (Nandrin, 1988, 123-135).

De polemiek over de zondagsrust bracht ook een belangrijk ander spanningsveld aan het licht, namelijk een tweestrijd die zich tot vandaag doorzet. We doelen hiermee op het verschil tussen handels- en industriële ondernemingen. Beide sectoren legden betreffende het terugdringen van de arbeidsduur sterk uiteenlopende eisenpakketten op tafel. Hierdoor werd er, aan het toch al complexe debat, nogmaals een extra dimensie toegevoegd.

Al deze discussiepunten, breuklijnen en conflictzones maakten dat de totstandkoming van de wet op de zondagsrust een zeer moeizame aangelegenheid werd die meer dan 10 jaar van harde discussies en vurige redevoeringen vergde vooraleer er concreet resultaat werd geboekt. Deze studie levert dus interessante aanknopingspunten voor wie interesse heeft voor het ideologische, politieke, culturele, sociale en economische leven. In zowat elk van de bovenvermelde gebieden creëerde de strijd om de zondagsrust allianties, maar ook conflicten die opmerkelijk zijn voor het laat-19de-eeuwse België.

Het wordt duidelijk hoe bepaalde katholieke tenoren hun functie als industrieel lieten primeren op hun religieuze overtuiging en zo zeer nauw aansloten bij de conservatieve rechterzijde van de liberale partij, daar waar een conservatief boegbeeld zoals Charles Woeste een heel bijzondere rol in de discussie opeiste.² In dit debat kwamen ook interne tegenstellingen binnen de Liberale Partij aan het licht en bleek dat het antireligieuze cement, tussen socialisten en liberalen, zeer broos was.

² Woeste, Charles (26/2/1837-5/4/1922): Belgisch katholiek politicus, kamerlid voor het arr. Aalst vanaf 1874, van 1884 tot 1919 voorzitter van de 'Federatie van Katholieke Verenigingen en Kringen'. Wordt als conservatief boegbeeld van de katholieke partij beschouwd en als verwoed tegenstander van de democratische beweging. Toch zal hij een belangrijke rol spelen bij de totstandkoming van de wet op de zondagsrust (Demoulin, 1938, kol. 382-392).

Een zeer belangrijke bron voor deze studie wordt gevormd door de massa parlementaire handelingen en documenten die het officiële verloop verhalen van de weg die is afgelegd tot de stemming van de wet in 1905. Een belangrijke aanvulling bij deze bronnenreeks zijn de verschillende publicaties onder de hoede van het ministerie van Arbeid. Als voornaamste vermelden we hier de verslagen van de "Conseil Supérieur du Travail" en de studie uitgevoerd door minister Nyssens³, die verder zeer gedetailleerd aan bod komt.⁴

Deze officiële invalshoek werd aangevuld met informatie van de verschillende politieke partijen en tenoren die in de betrokken periode actief waren. Een bezoek aan Kadoc, Amsab, Liberaal en Daens Archief leerde dat de beschikbare bronneninformatie eerder beperkt is en dat een belangrijke bron wordt gevormd door allerlei congresverslagen. Langs katholieke zijde waren naast de congressen van de Belgische Volksbond, vooral de Katholieke Congressen van Mechelen belangrijk. De eerder regionaal getinte reeks van de *Katholieke Werken* vormt voor deze studie een zeer nuttige aanvulling op deze congressen.⁵ Volledigheidshalve vermelden we hier ook de raadpleging van het fonds Goossens op het Aartsbisschoppelijk Archief te Mechelen. De hierin opgenomen toespraken lieten toe om een aanvullend beeld te krijgen van het kerkelijk standpunt op het sociale vraagstuk.

Om het standpunt van de socialistische zijde te achterhalen bleken vooral de congresverslagen en de verslagen van de Algemene Raad van de BWP een zeer nuttig werkinstrument. Deze werden nog aangevuld met de congresverslagen van de Syndicale Commissie.

Met uitzondering van het Liberaal congres in 1894, waar een duidelijk standpunt werd ingenomen betreffende de arbeidersproblematiek, zijn er voor de Liberale Partij, net als voor de Daensisten, nauwelijks bronnen voor handen die iets kunnen bijbrengen betreffende het debat aangaande de zondagsrust.

Een andere belangrijke informatiebron zijn de talrijke publicaties in de (vak)pers. Op basis van het *Bulletin des sommaires*, een bijlage van de Belgische Bibliografie werd een zeer uitgebreide reeks tijdschriften ontsloten.

³ Nyssens, Albert (20/6/1855-20/8/1901): Belgisch jurist en politicus. Als katholiek volksvertegenwoordiger werd hij in 1895 de eerste minister van Arbeid. In deze functie streefde hij een sociale vrede na die in overeenstemming was met de belangen van het kapitaal en de werkgevers. (Tenzij anders vermeld zijn de biografische voetnoten gebaseerd op P. Van Molle, *Het Belgisch parlement 1894-1969*, Gent, 1969)

⁴ o.a. Min. Ind. & Tr., *Travail du dimanche en Belgique*, 5 vol., Bruxelles, 1896-1899.

⁵ Het fonds Lammens-Verhaeghen (KADOC) en het fonds Schollaert- Helleputte (AGR), leverde weinig bijkomende gegevens op. Het verslagboek van de Belgische Volksbond (KADOC) en het fonds Nyssens (KADOC) bleken wel nuttige info te verstrekken.

De standpunten van de verschillende actoren kwamen zo uitgebreid aan bod. Voor de stellingen van de patroons konden we terecht bij o.a. *L'écho de l'industrie*, het *Bulletin du comité central du travail industriel* of *L'organe industriel*. De arbeidersorganisaties lieten hun stem o.a. horen via *La voix de l'ouvrier* of *l'Union Sociale*. Ook *Ralliement* een tijdschrift met liberale inslag en de *Revue Générale* langs katholieke zijde bleken zeer nuttig.

Tenslotte werd ook een zeer uitgebreid dagbladonderzoek doorgevoerd, waarbij ondermeer *De Standaard*, *Het Laatste Nieuws*, de *Vooruit*, *Le Bien public*, *Le peuple* en *Le Soir* werden betrokken.

Hoewel er dus ook een aantal kerkelijke archieven en publicaties in deze studie zijn verwerkt willen we zeker niet uitgaan van de stelling als zou de zondagsrust een uitsluitend kerkelijke aangelegenheid zijn. Dit is juist één van de stellingen die dient onderzocht te worden. Door een zeer ruim veld te beslaan bij het raadplegen van archieven en publicaties wilden we juist voorkomen dat in deze studie een bepaalde politieke of ideologische groep teveel zou doorklinken. Het was de bedoeling om de wet en het debat betreffende de zondagsrust zo correct mogelijk te kaderen in de concrete politieke, economische en sociale context van rond de eeuwwisseling.

1. DE COMPLEXITEIT ROND DE EEUWWISSELING

Het is zeker niet de bedoeling om in deze synthese uitgebreid in te gaan op de complexe politieke, economische en sociale toestand waarin België zich aan het eind van de 19de eeuw bevond. Dit ingewikkeld kluwen komt uitgebreid aan bod in de eindverhandeling waarop dit artikel is gebaseerd. Hier willen we dan ook enkel in een paar overzichtsparagrafen een aantal krachtlijnen aanhalen die een directe impact hebben gehad op het debat betreffende de zondagsrust.

Het parlementaire debat betreffende de totstandkoming van de zondagsrust speelde zich in België af rond de vorige eeuwwisseling. Op dat ogenblik was er in België reeds vanaf 1884 een homogeen katholieke regering aan de macht en tot WO I zou hier geen verandering in komen. De katholieke regering, toen nog onder leiding van Beernaert, was ondermeer door de druk van de steeds groeiende BWP – op basis van antiklerikale overwegingen verbonden met de Liberale Partij – in 1893 overgegaan tot de invoering van het algemeen

meervoudig stemrecht.⁶ In de hier behandelde periode werd de katholieke regering geleid door de Smet de Naeyer, die onder invloed van Woeste en Leopold II er een strikt conservatieve politiek op nahield.⁷ Door de hervormingen in het kiesstelsel diende deze regering rekening te houden met een sterke oppositie van liberalen en socialisten met daarenboven een steeds groeiende vleugel van christen-democraten binnen de eigen Katholieke Partij (Gilissen, 1958, 190).

Het sociale debat werd in België schoorvoetend op gang getrokken met de "Commission d'enquête du travail" die door de toenmalige katholieke regeringsleider Beernaert werd opgericht na de sociale onlusten van dat jaar. Het op vele punten vage programma van deze commissie zou gedurende de volgende jaren de leidraad vormen voor de sociale hervormingen die men met mondjesmaat doorvoerde. Deze commissie zetelde zonder de aanwezigheid van arbeiders en ging uit van het principe dat de staat zo min mogelijk mocht tussenbeide komen. De hoge financiën en de industrie waren er dominant aanwezig, zodat drastische veranderingen uitgesloten waren (Nandrin, 1988, 123-135).

De groeiende machtspositie van de BWP en van de christen-democratische vleugel binnen de Katholieke Partij, noopten de conservatieve katholieken tot een aantal toegevingen wilde men het democratisch bestel op termijn veilig stellen. De invoering van het algemeen meervoudig stemrecht in 1893 en de hiermee gepaard gaande stijging van het aantal socialisten en christen-democraten in het parlement brachten het sociale debat in een tempoversnelling. Daar waar men voorheen de wettelijke tussenkomst enkel in hoogste nood aanvaardde voor de verbetering van de toestand van vrouwen en kinderen, de zogenaamde "beschermden" werkkrachten, werd nu het debat opengetrokken naar alle arbeiders (Bertrand, 1906, 446-551). Toch zou men tot na de eeuwwisseling moeten wachten op de eerste resultaten van deze hernieuwde dynamiek.

Op het gebied van sociale wetgeving hield de conservatieve katholieke regering de boot zolang mogelijk af, zodat men aan het einde van de 19de eeuw weinig verder stond dan een tiental jaren eerder. Aan het eind van de

⁶ Beernaert, Auguste (26/7/1829-6/10/1912): Belgisch politicus, kamerlid voor het arr. Tielt en Roeselaere van 1874-1912; hij was verschillende malen minister en leidde van 1884 tot 1894 een gematigd kabinet. Hij was voortrekker van de eerste sociale wetgeving en ontving in 1909 de Nobelprijs voor de vrede.

⁷ De Smet de Naeyer, Paul (13/5/1843-9/9/1913): vanaf 1886 katholiek kamerlid voor het arr. Gent, van 1896 tot 1907 bijna onafgebroken hoofd van de regering. Zijn familie had in het Gentse een imperium rond de katoenindustrie opgebouwd (Kurgan, 1996, 219-220).

jaren 1880 waren reeds een aantal schuchtere stappen gezet. Verschillende zware misbruiken werden ingeperkt. Zo kwamen er maatregelen tegen het trucksysteem en wilde de regering via het invoeren van nijverheidsraden bemiddelend optreden bij conflicten tussen patroons en arbeiders. Een belangrijke stap met het oog op de verdere sociale ontwikkelingen werd gezet met de stemming van de wet op de vrouwen- en kinderarbeid.⁸ Hoewel het debat over arbeidsduurvermindering, dat verder uitgebreid aan bod komt, en waarbinnen de zondagsrust kaderde, reeds startte in 1895 bleven concrete resultaten voorlopig uit (Chlepner, 1972, 208-232).

Een belangrijk element bij de verdere uitbouw van de sociale wetgeving werd gevormd door het ministerie van Nijverheid en Arbeid dat in mei 1895 werd opgericht. Onder leiding van Albert Nyssens eiste dit jonge ministerie, met de voorbereidende onderzoeken die het liet uitvoeren, een belangrijke rol op in de sociale debatten (Peemans, 1981, 9-16).

Op het ideologische vlak dient voor de betrokken periode de verwijdering te worden vermeld tussen liberalen en socialisten. Vanaf midden de jaren 1880 hadden beide partijen elkaar gevonden in hun strijd tegen de katholieke overheersing. Ze voerden samen strijd voor het invoeren van het meervoudig stemrecht en in verschillende ideologische kwesties vonden ze elkaar. Vanaf de eeuwwisseling en de jaren er vlak voor, ervoer de BWP dit antiklerikalisme steeds meer als een rem in haar ontwikkeling. Haar antiklerikaal imago schrok voornamelijk de Vlaamse arbeider af en net die had men nodig wilde men de groei van de BWP consolideren (Witte, 1990, 138). In het debat voor de zondagsrust kon men in dit kader reeds duidelijk de verandering binnen de BWP waarnemen en dit tot groot ongenoegen van de meerderheid binnen de Liberale Partij.

De katholieke zuil van haar kant stelde alles in het werk om de invloed van de socialisten op de bevolking tot een minimum te beperken. Om een breuk binnen de Katholieke Partij te voorkomen moest men steeds uiterst voorzichtig laveren tussen toegevingen aan de progressieve vleugel en het tevreden houden van de conservatieve tenoren. Vanaf het midden van de jaren 1880, ging de katholieke kerk beseffen dat de sociale wantoestanden, onder druk van de BWP, wel eens een bedreiging konden vormen voor hun machtspositie. Tijdens de verschillende katholieke congressen, die verder nog

⁸ De wet van 13/12/1889 werd op 22/12/1889 gepubliceerd in de *Moniteur* (Loi concernant le travail des femmes, des adolescents et des enfants, dans les établissements industriels, *Moniteur belge*, 22/12/1889). De wet bepaalde een maximumarbeidsduur voor jongens en meisjes, stelde een totaal verbod in voor het te werkstellen van kinderen jonger dan 12 en vrouwen mochten niet meer ingezet worden voor ondergrondse arbeid.

aan bod komen, groeide de idee om, mits een aantal gematigde toegevingen die in de lijn lagen van de katholieke leer en belangen, de arbeiders (opnieuw) voor zich te winnen. Binnen de partij bleken de meningen sterk verdeeld over eventuele toegevingen. In het hierna volgende debat traden deze spanningen en verschillende interpretaties van de katholieke leer dan ook uitgebreid op de voorgrond.

2. EUROPESE TOESTAND

Ondanks het sociale aspect dat ongetwijfeld verbonden is aan het begrip "zondagsrust" roept deze term in onze Westerse cultuur onvermijdelijk ook religieuze connotaties op. Als men terugkijkt naar de Middeleeuwen stellen we inderdaad vast dat onder kerkelijke invloed in zowat alle West-Europese landen de zondagsrust werd geëerbiedigd. Verbrokkeling van de kerkelijke almacht in combinatie met de oprukkende industriële revolutie maakten dat in de loop van de 19de eeuw grote groepen van de Europese samenleving geen aanspraak meer konden maken op deze rustdag (Beck, 1997, 173-181).

Het blijkt duidelijk dat de afwezigheid van een zondagsrust geen uitsluitend Belgisch fenomeen was. Het was een terugkerend iets waar de meeste Europese arbeiders mee te maken kregen. De verschillende staten pakten de problematiek elk op hun manier aan, maar vele van de moeilijkheden die ze dienden te overbruggen kwamen ook in het Belgische debat aan bod. Net zoals in België werden de andere landen vooral geconfronteerd met de vraag of ze de zondagsrust al dan niet wettelijk wilden reglementeren. Nadien moest men bepalen of de regeling voor alle industriële en handelsuitbatingen zou gelden, of enkel voor een beperkt aantal sectoren. In zowat alle landen werden er op de wettelijke regeling ook een aantal uitzonderingen aanvaard. Er waren echter grote verschillen betreffende het tijdstip waarop de verschillende landen tot een wettelijke tussenkomst besloten.

Zwitserland kende reeds in 1877 een wettelijke regeling inzake zondagsrust (Waxweiler, 1896, 115-251). Bij deze vroege regeling kwamen al meteen een aantal belangrijke facetten naar voren die later ook in het Belgische debat een belangrijke rol speelden. Zo kaderde de wet op de zondagsrust in Zwitserland in een algemene reglementering betreffende de arbeidsduur en werd tegelijkertijd ook de arbeidsdag en het nachtwerk gereguleerd. Verder stond er in de Zwitserse wet uitdrukkelijk vermeld dat het wel degelijk om een zondag rust ging en niet om een eventuele wekelijkse rustdag. De Belgische

ijveraars voor de zondagsrust beschouwden Zwitserland, met zijn oude en strikte wetgeving, als het grote te volgen voorbeeld. Toch streefde men er in België naar, in tegenstelling tot Zwitserland, om ook de handelszaken en kleinere ondernemingen wettelijk te reglementeren.

Omstreeks 1895 kenden ook Duitsland en Oostenrijk hun wettelijke regeling van de zondagsrust (Brants, 1896, 55-100). In beide landen lagen strikt religieuze motieven aan de grondslag van de invoering. Toch voorzagen beiden in uitzonderingen op basis van technische motieven. Oostenrijk bepaalde dat arbeiders die op zondag moesten werken wel recht hadden op een vervangende rustdag in de loop van de week. Hierdoor oversteeg de wet het louter religieuze aspect en werd er in zekere mate rekening gehouden met de sociale noden van de arbeider.

Dat Groot-Brittannië een belangrijke rol heeft gespeeld in de geschiedenis van de zondagsrust blijkt uit de term 'dimanche anglais' die in België constant in de debatten opdook. Aan de basis van deze Engelse zondag lagen echter geen sociale wetten ten grondslag, maar een aantal oude religieuze bepalingen daterend uit 1677 en 1780 die alle Britse onderdanen verplichtten om op zondag de religieuze cultusdiensten bij te wonen en tegelijkertijd een volledig arbeidsverbod oplegden (Vercruysse, 1896, 259-333). De oude traditie van de zondagsrust in Groot-Brittannië maakte dat het leven er op zondag volledig stilviel. Zelfs nijverheden die in andere landen buiten een wettelijke regeling werden gehouden, zetten in Groot-Brittannië hun vuren op waakvlam.

Het doembeeld van gesloten theaters, cafés, en andere ontspanningsmogelijkheden, de zogenaamde 'dull sunday', werd door de Belgische tegenstanders van een regeling meerdere malen aangevoerd als afschrikwekkend voorbeeld tot wat een te strikte reglementering zou kunnen leiden. In de praktijk bleken deze wetten steeds verder af te dwalen van de oorspronkelijke religieuze overwegingen en kwamen sociale overwegingen en het heil van de arbeiders centraler te staan. De Londenaars bijvoorbeeld gebruikten de zondagnmiddag om zich in de talrijke Londense parken te ontspannen (TVZB, 1898, nr. 3, 1-3).

Daar waar de eerder vernoemde landen een voorbeeldfunctie vervulden bij de Belgische evolutie, speelde België op zijn beurt die rol voor Frankrijk (Beck, 1997, 267-309). De Franse totstandkoming van een wettelijke regeling vertoonde grote gelijkenissen met de Belgische evolutie. Net zoals in de andere landen was het probleem van het zondagswerk niet zozeer gesitueerd bij de grote industriële nijverheden, maar wel in de handels- en dienstensector. Evenals in België gingen er rond de eeuwwisseling steeds meer stemmen op

die aandrongen op een wettelijke regeling van de problematiek. Toen Frankrijk daarenboven te maken kreeg met een economische crisis en de patroons via de zondagsrust een dagloon konden uitsparen kwam het debat in een stroomversnelling terecht. In Frankrijk waren er in tegenstelling tot de andere Europese landen ook stakingen en betogingen vooraleer men in 1906 eindelijk van een wettelijk gereguleerde zondagsrust kon spreken.

3. EERSTE SPOREN

Net als in Duitsland of Oostenrijk, gingen in België de eerste initiatieven inzake de zondagsrust voornamelijk uit van de religieuze gemeenschap. Hoewel België relatief laat overging tot het wettelijk reglementeren van de zondagsrust, stond de kwestie van de zondagsrust reeds in 1863 op de agenda van de vermaarde katholieke congressen van Mechelen.⁹ Op deze eerste congressen werd de kwestie van de zondagsrust vrijwel uitsluitend vanuit een religieuze invalshoek benaderd. De industriële revolutie stond nog in haar kinderschoenen en het zondagswerk was nog niet dusdanig verspreid dat de kerk het nodig achtte om actie te ondernemen. Pas op het derde congres van Mechelen in 1867 en de latere 'Congrès des œuvres sociales' die vanaf 1886 in Luik werden gehouden, werden er belangrijke stappen gezet die het debat blijvend beïnvloedden.

Op dat ogenblik werd de kerk geconfronteerd met de toenemende industrialisering waardoor steeds meer arbeiders op zondag moesten werken en het kerkbezoek aanzienlijk terugliep (Beck, 1997, 245-256). De kerkelijke overheid, samen met een aantal vooraanstaande katholieke politici zoals Charles Woeste en Joris Helleputte, engageerden zich om werk te maken van de promotie van de zondagsrust.¹⁰ Aanvankelijk was het de bedoeling om via overtuigingskracht en extraparlamentaire acties de patroons en handelaars te overtuigen om op zondag de rust in acht te nemen. In deze eerste fase geloofde men immers nog zeer sterk in het vrije initiatief, waarbij onder impuls van de katholieke patroons een klimaat kon gecreëerd worden met een algemeen respect voor de zondagsrust. Toch werd reeds op de congressen van Luik onder leiding van Charles Woeste de haalbaarheid van een wettelijke oplossing onderzocht indien de overredingskracht zou falen. Men stapte af van

⁹ KADOC, schriftelijk verslag van het "Katholiek congres van Mechelen", Eerste congres, 1863.

¹⁰ Helleputte, Joris (31/8/1852-22/2/1925): Belgisch politicus en ingenieur. In 1891 was hij stichter van de Belgische Volksbond. Hij streefde naar het uitbouwen van een maatschappij op basis van het corporatisme. Als voorzitter van de Volksbond diende hij een eerste wetsvoorstel in om de zondagsrust te reglementeren (De Maeyer, 1998).

de overtuiging dat de zondagsrust een louter religieuze aangelegenheid was, en er werd aandacht besteed aan de sociale invalshoek. Via medisch-wetenschappelijke studies wilde dit congres benadrukken dat het toekennen van een rustdag aan de arbeiders tegemoet kwam aan reële medische noden en verder ging dan alleen maar religieuze motieven.

Om de voorgestelde vrijwillige initiatieven te coördineren werd er voorgesteld om een vereniging in het leven te roepen die zich kon inzetten voor de zondagsrust.

Een dergelijke vereniging zag in 1892 het licht toen de 'Association pour le repos du dimanche en Belgique' werd opgericht.¹¹ Deze vereniging was geïnspireerd op gelijkaardige initiatieven in onder meer Zwitserland en Frankrijk, waarbij de Belgische tegenhanger nauwe banden onderhield met de Franse 'Ligue populaire pour le repos du dimanche'. Volgens de statuten was er sprake van een pluralistische vereniging die onderdak bood aan alle voorstanders van een zondagsrust, ongeacht hun politieke of religieuze overtuiging. In de praktijk was deze vereniging echter gegroeid uit de vele lokale initiatieven die na de katholieke congressen in verschillende bisdommen waren ontstaan.¹² De vereniging waakte echter streng over haar pluralistisch karakter. Zo telde men onder de belangrijkste leden niet enkel katholieke politici en industriëlen, maar waren er liberale volksvertegenwoordigers en, in een latere stadium, ook socialistische afgevaardigden in terug te vinden.¹³

Het gevoerde discours lag echter, zeker in de aanvangsjaren, volledig in het verlengde van de katholieke congressen. In navolging van haar Franse tegenhanger, was de Belgische Vereniging aanvankelijk geen voorstander van een wettelijke oplossing voor het probleem van de zondagsrust.¹⁴ Via overtuiging van patroons en voornamelijk handelaars wilde men een vrijwillige sluiting van de uitbatingen bekomen. Een hele reeks lokale afdelingen moest deze propaganda in goede banen leiden. In de aanvangsfase leken deze acties succes te hebben en toonden verschillende handelsuitbatingen, onder meer in Antwerpen en Luik, zich bereid om op zondag een aantal uren vroeger te sluiten of zelfs helemaal de rust te respecteren (TVZB, 1894, nr. 3). Deze zondagssluitingen konden echter enkel

¹¹. Inrichtingszitting, TVZB, 1893, nr. 1.

¹². KADOC, schriftelijke neerslag van de katholieke congressen van Mechelen, derde congres, 1867.

¹³. Volgende katholieke boegbeelden waren onder meer lid: Arthur Verhaegen, Joris Helleputte, Charles Woeste, Paul de Smet de Naeyer; Liberaal: Prins; Socialist: Jules Destrée, Emile Vandervelde (Ledenlijst, TVZB, 1900, nr. 1).

¹⁴. De Franse Ligue stond onder de ideologische invloed van de Republikeinse filantroop Léon Say.

succes hebben indien ook de consument meewerkte. Daarom voerde de Vereniging in de stations en andere openbare plaatsen campagne om door middel van grote affiches de consumenten op te roepen hun inkopen niet langer op zondag te doen. Dit laatste was echter helemaal niet vanzelfsprekend, daar de arbeiders in België bijna altijd de volledige zaterdag dienden te werken en pas zaterdagavond hun loon kregen uitbetaald. Door de zondagsluiting zagen de handelaars een groot deel van dit cliënteel verloren gaan aan winkels in naburige dorpen die niet deelnamen aan de vermelde initiatieven en de zondagsrust niet respecteerden. Zodoende kwamen de deelnemende handelaars onder zware druk te staan en hielden ze dit vrijwillig engagement zelden lang vol.¹⁵

Door de opgelopen teleurstellingen weken steeds meer verenigingen af van de overtuiging dat er zonder wettelijke tussenkomst een oplossing kon bekomen worden. Toen de toenmalige minister van Arbeid Nyssens in 1895 de Vereniging consulteerde betreffende een eventuele wettelijke oplossing, was de Antwerpse afdeling hier een groot voorstander van; de Brusselse en Luikse afdeling namen een eerder afwachtende houding aan (Min. Ind. & Tr., 1898, 1-27). Onder impuls van haar nieuwe voorzitter, Charles Mousset, sloeg de Vereniging resoluut de weg in van de wettelijke oplossing.¹⁶ Verschillende studies die onder zijn voorzitterschap werden uitgevoerd speelden een belangrijke rol bij het latere parlementaire debat. De Vereniging ging tegelijkertijd verder met haar acties om de handelaars en patroons te overtuigen van het nut van de zondagsrust om zo via een mentaliteitswijziging de weg vrij te maken voor een wettelijke tussenkomst.

Naast deze overwegend katholiek geïnspireerde voorstanders van een zondagsrust waren er in de Belgische samenleving ook andere groeperingen die zich actief inspanden om de arbeiders het recht op zondagsrust te verzekeren. Reeds op de eerste congressen van de in 1898 opgerichte Syndicale Commissie kwam de kwestie van de zondagsrust ter sprake. Samen met de BWP poogde men de druk op het patronaat op te drijven om tot concrete resultaten te komen. Voorzover bekend is er nooit sprake geweest van een echte staking of betoging ten gunste van de zondagsrust (Deneckere, 1997, 416). Dit betekende echter niet dat de socialistische partij van de

¹⁵. Verslag van de verschillende lokale afdelingen (TVZB, 1894, nr. 3).

¹⁶. Mousset, Charles (Bruxelles 28/1/1858-Elsene 10/12/1931): was een katholiek volksvertegenwoordiger voor het arr. Brussel van 10/1894 tot 1900. Als opleiding was hij letterzetter en schopte het in 1911 tot directeur van de *Moniteur Belge*. In 1901 werd hij voorzitter van de Vereniging voor de zondagsrust in België.

zondagsrust geen breekpunt maakte, maar wel dat ze de problematiek kaderde in de context van algemene arbeidsduurverkorting.¹⁷

Op het einde van de 19de eeuw waren de patroons nog steeds overtuigd dat arbeidstijd en productie een recht evenredige relatie hadden. Werkdagen van meer dan 10 uren en soms zelfs 15 uren waren geen uitzondering (Scholliers, 1983, 27). De arbeidersverenigingen zetten zich dan ook in de eerste plaats in om deze werkdruk tot menselijke proporties te herleiden.

4. ENKELE CIJFERS

Om een beeld te vormen van de werkdruk en meer bepaald van de graad van zondagswerk kunnen we beroep doen op een unieke bron. Toen Albert Nyssens in 1895 minister werd en het net opgerichte ministerie van 'nijverheid en arbeid' (25/5/1895) onder zijn bevoegdheid kreeg, wenste hij zijn mandaat aan te vatten met kennis van zaken en werden er in zijn opdracht een aantal interessante studies uitgevoerd.

In 1896 werd de uiterst belangrijke enquête betreffende het zondagswerk in de Belgische industrie en handelssector gepubliceerd (Min. Ind. & Tr., 1986, vol. I-V). Op basis van de gepubliceerde gegevens debatteerde men later in het parlement over het al dan niet invoeren van een wettelijke regeling betreffende de zondagsrust. Dit debat zou pas een uitkomst krijgen in de loop van 1905, bijna 10 jaar na het publiceren van deze enquête. Tegenstanders van de wet beweerden dan ook dat de gehanteerde cijfers achterhaald waren door de snel evoluerende 19de-eeuwse maatschappij.¹⁸

Het belang van deze enquête situeerde zich echter niet in de absolute cijfergegevens, maar veeleer in het ontsluiten van de verhoudingen tussen zondagsrust en -werk in de verschillende industrietakken. Deze enquête laat door haar zeer brede aanpak meteen ook toe om de vergelijking te maken tussen de industriële en handelsuitbatingen. In tegenstelling tot de eerder aangehaalde landen, had men in België van bij de aanvang geopteerd om de handelsuitbatingen niet buiten beschouwing te laten. De vijf volumes tellende enquête besteedde dan ook een volledig boekdeel aan deze belangrijke sector.

¹⁷. AMSAB, Compte-rendu du congrès POB, 1885-1903.

¹⁸. Onder meer eerste minister de Smet de Naeyer beweerde in 1905 dat het zondagswerk sinds 1895 danig was teruggelopen. Verschillende getuigenissen voornamelijk uit de handelssector spraken dit echter tegen.

Zoals vele statistieken van rond de eeuwwisseling werd deze enquête zeer accuraat uitgevoerd. De arbeidsinspecteurs (voor de industrie) en de provinciaal-administratieve agenten (voor de handelsuitbatingen) die het onderzoek uitvoerden, gebruikten een zeer ruime definitie van het begrip 'zondagswerk'. Zo werden niet enkel de productieactiviteiten genoteerd, maar werd er ook rekening gehouden met herstellingen, schoonmaakactiviteiten en voorbereidende werkzaamheden. Ook bedrijven waar de nachtshift, die op zaterdagavond was gestart, doorliep tot de zondagochtend werden als bedrijven met zondagswerk geteld (Min. Ind. & Tr., 1896, vol. I, x-xi).

De resultaten van deze enquête werden in drie grote cijferreeksen weergegeven. Een eerste reeks spitste zich specifiek toe op de industriële ondernemingen, uitgezonderd mijnen en steengroeven. Deze laatste kwamen in een tweede reeks aan bod. De rij werd gesloten met de resultaten van de handelsuitbatingen.

Het is niet de bedoeling om in dit beknopt artikel de zeer gedetailleerde cijfergegevens, die ons per bedrijf een overzicht bieden van het zondagswerk, exhaustief te behandelen. Voor een goed begrip van het globale debat is dat ons inziens, om de reeds eerder aangehaalde redenen, ook geen absolute noodzaak. We hebben ons dan ook beperkt tot een paar algemene cijfergegevens die een ruwe schets moeten bieden van de toestand aan het einde van de 19de eeuw.

Bij de industriële ondernemingen bleek 64,8% van de uitbatingen al dan niet op regelmatige basis actief op zondag.¹⁹ Dit cijfer verdient wel een zekere nuancering, aangezien 40% van deze bedrijven in de technische onmogelijkheid verkeerden om de fabriek op zondag te sluiten. Deze cijfers worden verder afgezwakt als men weet dat 65% van de arbeiders in industriële uitbatingen nooit op zondag hoefden te werken. De verklaring hiervoor ligt in het feit dat bijna 60% van de ondernemingen die op zondag werkten hiervoor minder dan 5% van het personeelsbestand inschakelden. Toch dienden 11,4% van de industriële arbeiders elke zondag aan te treden (Min. Ind. & Tr., 1896, vol. I, xl-lix; vol. II, ix-xlii).

De aard van de activiteiten bestond op zondag voor het grootste deel uit productieactiviteiten en dit met 59%. Een groot aantal bedrijven wendde de

¹⁹. Als regelmatig zondagswerk beschouwt men deze bedrijven die altijd op zondag werken, ook al zijn het omwille van een beurtrol niet altijd dezelfde arbeiders die dienen te werken.

zondag echter ook aan om herstellingen of schoonmaakactiviteiten uit te voeren.

De tweede cijferreeks betreffende de mijnuitbatingen schetste een enigszins ander beeld. Daar waar in de industriële ondernemingen een aanzienlijk aantal arbeiders op zondag rustte of omwille van het ploegenstelsel minstens één zondag op twee vrij was, werkte 58% van de mijnuitbatingen iedere zondag en slechts 26% werkte nooit op zondag. Deze hoge percentages vallen te verklaren door de vele cokesfabrieken die eveneens in deze statistieken werden opgenomen. Deze fabrieken maakten gebruik van het zogenaamde 'feu continu' en konden dus onmogelijk op zondag de fabriek stilleggen. Veel van deze fabrieken (60%) voerden op zondag enkel herstellingswerkzaamheden uit (Min. Ind. & Tr., 1896, vol. III). Dit laatste is niet onbelangrijk daar zowel in België als in het buitenland deze vorm van arbeid, ook in een latere fase, buiten de wet werd gehouden. Op een paar uitzonderingen na was de toestand voor de industriële arbeider, inzake de zondagsrust, dus niet echt schrijnend. Het bestaande zondagswerk bestond immers voor het merendeel uit herstellingen en onderhoudswerkzaamheden of uit productieactiviteiten die omwille van technische aard niet konden onderbroken worden. De voorstellen die ter discussie lagen, hadden niet de bedoeling om deze activiteiten aan te pakken.

Deze relatief geruststellende cijfers staken schril af tegen de extreme percentages die werden opgetekend in de handelssector. Dat deze sector in deze enquête werd opgenomen lag niet voor de hand. Niet alleen ging het hier om een zeer heterogene groep van ondernemingen, waarbinnen de arbeidsinspectie zich niet thuis voelde, maar ook hadden de andere geïndustrialiseerde landen het niet nodig gevonden om deze groep bij een wettelijke regeling te betrekken. De enquête richtte zich wel specifiek op de handelsuitbatingen waarvan men vermoedde dat er problemen konden rijzen. De meest geïnteresseerden waren de 'grands magasins' of winkels met een aantal bedienden.²⁰ De kleine bakker of kruidenier daarentegen vielen buiten de statistische populatie. De resultaten van deze enquête toonden echter de noodzaak aan om ook deze ondernemingen in het debat op te nemen. Meer dan 85% van hen werkte regelmatig op zondag en dit met het volledige personeelsbestand. Amper 12% van de handelsondernemingen kende geen zondagswerk. Elke zondag diende 80% van de winkelbedienden aanwezig te zijn. Zij konden dus nooit aanspraak maken op een rustdag. Het beurtrol- of

²⁰ Deze definitie die vaak kan overkomen, werd in de enquête niet nader gepreciseerd. Blijkbaar nam het ministerie aan dat de geïnteresseerden wisten welke ondernemingen er bedoeld werden.

ploegensysteem dat in de industrie veelvuldig ingang had gevonden kwam in de handelssector uiterst zelden voor (Min. Ind. & Tr., 1896, vol. III, 1-223).

Met deze enquête als uitgangspunt konden de ijveraars voor een zondagsrust met hernieuwde moed en gesteund door officiële cijfers hun pogingen kracht bijzetten en werd de roep om een wettelijke regeling luider dan ooit.

5. DE EERSTE CONCRETE VOORSTELLEN

De eerste pogingen in het parlement om tot een wettelijke regeling van de problematiek te komen dateerden uit 1895. Op 12 februari 1895 diende Joris Helleputte een eerste voorstel in bij de Kamer van Volksvertegenwoordigers.²¹ Dit voorstel, dat mede ondertekend werd door Mousset en Charles de Broqueville, was zeker niet revolutionair te noemen en kaderde volledig in de traditie van 1889.²² In dat jaar ging er in België een wet van kracht die de werkomstandigheden van vrouwen en kinderen in industriële ondernemingen regelde. Via koninklijke besluiten kon de wetgever deze groep van arbeidskrachten een aantal rechten toekennen. Er werden echter zoveel uitzonderingen opgenomen dat de bescherming van de werknemer tegenover de patroon in de praktijk weinig voorstelde.

Het voorstel Helleputte sloot hier zeer nauw bij aan. Het voorstel uit 1895 had dan ook niet enkel de bedoeling om de zondagsrust in te stellen, maar wilde via bepalingen betreffende het nachtwerk en de arbeidsdag de volledige arbeidsduur herschikken. Aangezien Helleputte zijn aandacht richtte op dezelfde sectoren als bij de wet uit 1889, kwam de zondagsrust in amper één artikel eerder marginaal aan bod.²³ Om moeilijkheden te voorkomen werden er weinig expliciete bepalingen in de tekst opgenomen. Voor de concrete uitwerking van het voorstel opteerde men net als in 1889 voor het gebruik van KB's. Zo werden belangrijke discussiepunten buiten het parlementaire debat gehouden en hoopte men op de steun van een aantal conservatieve ministers, die via het inlassen van KB's de garantie kregen dat zij de eigenlijke draagwijdte van de wetteksten konden bepalen. Door het strikt volgen van de

²¹. Proposition de loi sur la limitation de la durée du travail et sur le travail du dimanche et développements, PDK, nr. 90, 12/2/1895.

²². Broqueville, Charles de (4/12/1860-5/9/1940): Belgisch politicus, katholiek kamerlid voor het arr. Turnhout (1892-1919). Werde in 1910 minister van Spoorwegen en leidde van 1911 tot 1918 de regering (Haag, 1990).

²³. Het ging hier om de grootindustrie, mijn- en transportuitbatingen waar het nachtwerk en de lange arbeidsdag de grootste problemen waren. Handelsondernemingen waar de nood aan zondagsrust het grootst was, werden buiten een regeling gehouden.

wet van 1889 wilde de progressief katholieke vleugel het debat in het parlement tot een minimum beperken en de arbeiders snel laten genieten van een aangepaste arbeidsregeling.²⁴

De socialistische partij, die het voorstel Helleputte "steunde" omwille van de achterliggende sociale gedachte, diende amper tien dagen na het katholieke voorstel een tegenvoorstel in. Dit voorstel werd op 26 februari ingediend door Bertrand²⁵, maar oversteeg de Belgisch Werklieden Partij (BWP) door de medeondertekening van Adolf Daens²⁶ en Léon Théodor²⁷ en wilde eveneens komaf maken met het weinig concrete van het katholieke voorstel. Verder lagen er ongetwijfeld ook politieke motieven aan de grondslag van dit tegenvoorstel. Als grote voorvechter van de arbeidersrechten kon de BWP niet dulden dat de Katholieke Partij de totstandkoming van een wettelijke arbeidsduurvermindering op zijn palmares schreef. De BWP was moreel verplicht het voorstel Helleputte te steunen, maar dit snelle tegenvoorstel kon verhinderen dat in de toekomst enkel de katholieke partij hieruit electorale winst zou boeken. Officieel werd de tekst van Helleputte te vaag bevonden en achtte de BWP het hierom nodig een tegenvoorstel in te dienen.

Het socialistische voorstel, dat overigens grote gelijkenissen vertoonde met het katholieke, kenmerkte zich door een directere aanpak van de problematiek. Het voorstel opteerde ervoor alle ondernemingen met minstens vijf arbeiders bij een wettelijke oplossing te betrekken. Vervolgens zou de werkdag ook tot 8 of 10 uur worden beperkt al naargelang men staatsarbeider was of werkzaam in de industrie. Deze laatste bepalingen werden bij Helleputte aan KB's overgelaten. Meteen wordt het duidelijk dat ook het socialistische voorstel een volledige hervorming van de arbeidsduur nastreefde en zich niet enkel toespitste op de zondagsrust. Aan dit thema werd ook in dit voorstel slechts één artikel besteed.²⁸

Aangezien de beide indieners hun voorstellen in grote mate lieten aansluiten bij de reeds eerder gestemde wet van 1889 en enkel een uitbreiding van dit

²⁴. Maar liefst 8 artikels betreffende beboeting en controle werden letterlijk overgenomen uit de wet van 13/12/1889.

²⁵. Bertrand, Louis (15/1/1856-17/6/1943): Belgisch politicus en publicist. Hij werd sterk beïnvloed door César de Paepe en speelde een belangrijke rol bij de oprichting van de BWP. Hij was kamerlid van 1894 tot 1926.

²⁶. Daens, Adolf (18/12/1839-14/6/1907): Belgisch Christen-democratisch voorman, vanaf 1894 kamerlid voor arr. Aalst, vanaf 1902 voor Brussel, werd in 1906 niet herkozen.

²⁷. Théodor, Léon (10/3/1853-9/6/1934): Dr. in de rechten, katholiek volksvertegenwoordiger voor Brussel van 1894 tot 1900 en van 1910 tot 1919.

²⁸. Proposition de loi réglementant la durée du travail, PDK, nr. 115, 26/2/1895.

algemeen aanvaard regime eisten voor alle Belgische arbeiders, werd er in het parlement geen echte tegenkanting verwacht. Bij het stemmen over het in overweging nemen van het katholieke voorstel, klonk er dan ook nergens protest. Twee belangrijke conservatieve kopstukken, Charles Woeste en Léon De Bruyn, betuigden zelfs openlijk hun steun aan het voorstel (PHK, 12/2/1895).²⁹ Dat beiden dit voorstel als een eerste stap zagen in de verwezenlijking van een oude katholieke droom, het instellen van een officiële zondagsrust, speelde hier zeker een rol. Door hun steun verklaarden ze zich echter ook akkoord met een globale beperking van de arbeidsduur, een houding die het louter religieuze oversteeg.

De kamersectie die zich over beide voorstellen boog, weerhield uiteindelijk het voorstel Helleputte. Als belangrijkste reden werd aangevoerd dat dit voorstel, door de nauwe link met de wet van 1889, de eenheid in de sociale wetgeving beter bewaarde. Hoewel de zondagsrust slechts sporadisch aan bod kwam in deze voorstellen, gaven ze toch aanleiding tot de hogervermelde enquête. Dat nachtwerk en globale arbeidsduur buiten deze studie werden gehouden had mogelijk te maken met de reeds eerder uitgevoerde onderzoeken die heel wat informatie betreffende deze problematiek hadden opgeleverd.³⁰

Na deze snelle start kwam het debat nooit echt op gang. Bij de budgetbespreking van het ministerie van Arbeid werd er nochtans meermaals aangedrongen op een snelle behandeling van de problematiek. Er weerklonken ook de eerste stemmen om de kwestie van de zondagsrust afzonderlijk te behandelen.³¹ Bij de ontbinding van de Kamer in mei 1900 was het debat echter nog steeds niet begonnen. De bezielers van beide voorstellen dienden dan ook in de loop van 1901 hun teksten opnieuw in, hopen op een snellere behandeling. Dat zowel Helleputte als Bertrand vrijwel letterlijk de voorstellen van 1895 herhaalden, was een bewijs dat beide nog steeds in de haalbaarheid van hun initiatief geloofden.³² Blijkbaar beschouwden zij het uitstel van het debat niet als een mogelijke afwijzing.

²⁹ De Bruyn, Léon (7/10/1938-17/10/1908): handelaar en industrieel (directeur van Chemins de fer de Termonde). Katholiek volksvertegenwoordiger voor het arr. Dendermonde, van augustus 1888 tot 1899 was hij minister van Landbouw en Openbare Werken.

³⁰ Reeds in 1843 werd er een eerste onderzoek ingesteld. In de jaren 1880 en '90 werden deze grootscheepse studies herhaald (Maeter, 1983, 27-30).

³¹ Een voorbeeld hiervan is terug te vinden in de tussenkomsten van Mansart en Carton de Wiart (PHK, 6/7/1899).

³² Daens en Théodor zetelden niet meer in het parlement, hun plaats bij de ondertekening van het voorstel werd ingenomen door socialisten.

Niettegenstaande in deze hernieuwde voorstellen de bepalingen inzake zondagsrust nog steeds beperkt bleven tot één artikel, handelde bij de indiening in de Kamer de discussie bijna uitsluitend over het aspect van de zondagsrust. Dit had alles te maken met de houding van de liberale partij. In de persoon van Neujean³³ trachtte deze partij de wet in zijn geheel als religieuze en ongrondwettelijke propaganda te verwerpen.³⁴ Opnieuw zou Charles Woeste, gesteund door Joris Helleputte, de verdediging van de wet op zich nemen (PHK, 18/6/1901).³⁵ De steun verleend door dit conservatieve boegbeeld aan het progressieve voorstel had ongetwijfeld veel te maken met de bepaling van de zondagsrust die hierin was opgenomen. De vraag kan worden gesteld of Woeste het voorstel eveneens zou hebben gesteund indien dit artikel was weggelaten. Mogelijk wilde Helleputte via dit artikel de steun krijgen van de volledige Katholieke Partij voor het geheel van de wet en vreesde hij dat bij een opsplitsing van de wet de conservatieve krachten enkel de clausule van de zondagsrust zouden goedkeuren.

Op korte termijn bleven beide wetsvoorstellen opnieuw zonder gevolg. Toch werd er een mechanisme in werking gesteld dat, althans voor de zondagsrust, op iets langere termijn tot een wettelijke oplossing leidde. Aangespoord door de nieuwe initiatieven gaf minister van Arbeid, Surmont de Volsberghe³⁶, aan de Conseil Supérieur du Travail (CSDT) de opdracht om de regeling van de arbeidsduur aan een diepgaand onderzoek te onderwerpen.³⁷

Binnen de CSDT werd er een speciale commissie opgericht die relevante conclusies diende te formuleren.³⁸ De gepubliceerde besluiten bleken

³³. Neujean, Léonard (23/1/1840-26/1/1914): Dr. in de rechten, liberaal volksvertegenwoordiger voor het arr. Luik van 1878 tot 1894 en van 1900 tot 1902.

³⁴. Deze beweringen komen verder uitgebreid aan bod (zie 6.1. Confessioneel-grondwettelijke bezwaren).

³⁵. Woeste verklaarde zijn sociale ommezwaai door te verwijzen naar de katholieke congressen waar hij ook de arbeiders had verdedigd. Bij deze stelling kunnen een aantal vraagtekens geplaatst worden als men weet dat hij ooit uitriep: "Messieurs, il faut qu'il y ait des pauvres, comment pourrions-nous sinon exercer notre devoir de charité?" (Witte, 1990: 70).

³⁶. Surmont de Volsberghe, Arthur (5/10/1837-30/10/1906): Katholiek politicus en senator voor het arr. Ieper van 1878 tot 1903. In de periode 1900 tot 1902 was hij minister van Arbeid.

³⁷. De Conseil Supérieur du Travail werd opgericht op 7 april 1892. Deze raad moest de dossiers evalueren die door de regering werden doorgegeven. De raad was paritair samengesteld uit arbeiders en patroons, aangevuld met specialisten inzake economische en sociale aangelegenheden. Vanaf 1895 ressorteerde de raad onder het pas opgerichte ministerie van Arbeid (Peemans, 1981, 22-25).

³⁸. Belangrijkste leden van deze commissie waren: Cooreman (oud-minister van arbeid), Mousset (voorzitter Vereniging voor de zondagsrust in België), Verhaeghen, deze golden allen als

doorslaggevende elementen in het latere debat. Als basis van het gepubliceerde rapport gold de opsplitsing van de eerder ingediende voorstellen, zodat voortaan de kwestie van de zondagsrust als een afzonderlijk thema werd beschouwd (CSDT, 1902, 67-76). Verder was de commissie de mening toegedaan dat er een wettelijke regeling moest gelden voor alle sectoren en dus ook voor de handelsondernemingen. Om het religieuze karakter van de voorstellen af te zwakken gebruikte de CSDT ook steeds de term 'wekelijkse rustdag', hoewel men duidelijk stelde dat de rustdag indien mogelijk op zondag diende te vallen. Enkel in uitzonderlijke gevallen kon een onderneming hierop een vrijstelling bekomen. Bij deze uitzonderingen maakte de CSDT het onderscheid tussen algemene uitzonderingen, van toepassing op alle bedrijven die onder de wet vielen en specifieke uitzonderingen die enkel van toepassing waren op een specifieke industrietak. Deze laatste categorie werd via afzonderlijke KB's en na raadpleging van een adviescollege geregeld.

De commissie binnen de CSDT slaagde er echter niet in om met een eenparig goedgekeurd verslag naar buiten te treden. Ondermeer de liberaal Spinnaël stemde tegen en meende dat hij als liberaal dit voorstel onmogelijk kon goedkeuren.³⁹ Binnen de CSDT werd hij hierin ondermeer door Béco bijgetreden die helemaal niet overtuigd was van de noodzaak van een wettelijke oplossing en de CSDT wilde aansporen om ook de piste van het vrije initiatief niet uit te sluiten.⁴⁰ Ondanks de dualiteit binnen de raad hield de CSDT vast aan haar standpunt en werd het oorspronkelijke rapport als officieel advies gepubliceerd (CSDT, 1902, 367-369).

De discussies die zich binnen de CSDT op kleine schaal ontplooiden barstten later zeer heftig los toen het debat in de Kamer en de Senaat van start ging.

Onmiddellijk na de publicatie van het advies van de CSDT dienden zowel Helleputte als de BWP andermaal een wetsvoorstel in. Beide voorstellen lieten een algemene reglementering van de arbeidsdag even rusten en spitsten zich enkel toe op het instellen van de zondagsrust (PDK, 26/11/1903, nr. 14 & 15). De opbouw en de structuur verschilde echter nauwelijks van de eerder ingediende voorstellen, zodat deze van bij aanvang werden beschouwd als een opstap naar een algemene reglementering van de arbeidsduur.

voorstanders van een snelle regeling, de belangrijkste tegenstanders waren de liberale leden Prins en Spinnaël.

³⁹ Spinnaël, Liberaal industrieel. Via zijn redevoeringen en publicaties in de industriële pers bijvoorbeeld *L'écho de l'industrie* verzette hij zich tegen de invoering van de zondagsrust.

⁴⁰ Béco, liberaal lid van de CSDT, tegenstander van een wettelijke regeling inzake zondagsrust.

Het socialistische voorstel, dat ditmaal werd ingediend door Jules Destrée, ging vergezeld van een uitgebreide verantwoording waarin uitvoerig werd ingegaan op de medische, morele en historische argumenten om tot een invoering van de zondagsrust te komen.⁴¹ Destrée benadrukte dat de zondagsrust zeker niet mocht vereenzelvigd worden met een religieus beginsel. Volgens hem stonden christen-democraten en socialisten op één lijn om deze rustdag wettelijk verankerd te krijgen (PDK, 26/11/1903, nr. 15). De bedoeling van de socialisten was niet zozeer om een nieuwe dimensie aan het debat toe te voegen, maar om aan hun achterban te tonen dat ook zij de kwestie van de zondagsrust ernstig namen.

Met deze twee nieuwe wetsvoorstellen, beide gebaseerd op het voorstel van de pluralistisch samengestelde CSDT, was het einde van de discussie nog lang niet in zicht. In de loop van het parlementaire debat betreffende deze nieuwe voorstellen volgden de nieuwe wetsvoorstellen en -ontwerpen elkaar razendsnel op. Een speciale kamercommissie diende in april 1904, na een grondig onderzoek van de voorstellen van Helleputte en Destrée, op zijn beurt een voorstel in dat eerder een synthese was van de vroegere voorstellen (PDK, 22/4/1904, nr. 112).⁴² Door de pluralistische samenstelling van de commissie verkreeg dit nieuwe voorstel een neutrale stempel, zodat een eventuele stemming van de wet niet louter als een overwinning van de socialisten kon worden uitgeroepen.

Het parlementaire debat dat bijna een jaar aansleepte werd voornamelijk gevoerd op basis van dit laatste voorstel. In de loop van het debat doken verschillende knelpunten op die het niet makkelijk maakten om tot een algemene consensus te komen. Het is de bedoeling om deze knelpunten even van naderbij te bekijken en ze op basis van de verschillende bronnen in een bredere context te plaatsen.

⁴¹. Destrée, Jules (21/8/1863-3/1/1936): Letterkundige en Dr. in de rechten, hij zetelde als socialistisch volksvertegenwoordiger voor het arr. Charleroi in de kamer van 1894 tot 1936. Hij publiceerde verschillende studies inzake sociale wetgeving.

⁴². Deze commissie was samengesteld uit de katholieken Carton de Wiart en Van Cauwenbergh; de liberalen Mabilie en Vandewalle en de socialist Vandervelde (PDK, 22/4/1904, nr. 112).

6. KNELPUNTEN BINNEN HET DEBAT

6.1. Confessioneel-grondwettelijke bezwaren

Voor- en tegenstanders voerden urenlange discussies over de vraag of het volgens de Belgische grondwet juridisch mogelijk was om tot een wettelijke oplossing te komen.

De tegenstanders van een wet hielden vol dat een dergelijke uitweg in strijd was met artikel 15 van de Belgische grondwet.⁴³ Opvallend is dat deze bezwaren bijna uitsluitend werden gehoord bij een aantal conservatieve krachten, die via deze argumentatie de totstandkoming van een sociale wet andermaal wilde uitstellen.⁴⁴

De voorstanders van een zondagswet, zowel langs socialistische als progressief katholieke zijde, legden voornamelijk de nadruk op het sociale karakter van het wetsvoorstel en hielden vol dat dit voorstel in geen enkel opzicht religieus geïnspireerd was. De verdedigers van de wet konden langs verschillende zijden op steun rekenen. Zo lezen we in het rapport van de speciale Kamercommissie dat er volgens haar geen juridische bezwaren waren om de rustdag op zondag vast te stellen. Indien de wetgever een andere dag wenste te kiezen zou niemand hier bezwaar tegen hebben. De commissie zag dan ook geen moeilijkheden in de keuze voor zondag, aangezien deze dag sinds mensenheugenis in onze gewesten als een rustdag werd beschouwd.

Het verslag van de commissie haalde zijn argumentatie vooral uit de formulering van het wetsvoorstel. In het voorstel dat ter discussie lag werd er gebruik gemaakt van de term 'faire travailler', waarmee bedoeld werd dat het de patroons verboden was om op zondag iemand te verplichten te werken (PDK, 22/4/1904, nr. 112). Ook werd niemand gedwongen om op zondag te rusten. Arbeiders en bedienden kregen enkel de vrijheid om indien ze dit wensten te genieten van hun rust. Wilden zij zich met andere activiteiten bezighouden, was dit geen probleem. Aangezien er geen sprake was van dwang kon artikel 15 hier dus niet worden ingeroepen.

Deze argumentering werd eerder reeds aangevoerd binnen de CSdT, met name door Prins, die een uitgebreide bewijsvoering ontwikkelde die elk

⁴³ Art. 15: "Nul ne peut être contraint de concourir d'une manière quelconque aux actes et aux cérémonies d'un culte, ni d'en observer les jours de repos" (*Moniteur Belge*, 9/9/1893).

⁴⁴ Een voorbeeld hiervan was de liberaal Hymans, die zich tegen elke vorm van staatsinterventie kante en het debat over de grondwettelijkheid aangreep om de volledige discussie van de agenda te schrappen.

bezwaar op basis van juridische gronden verwierp.⁴⁵ De eertijds gevoerde discussie betreffende de grondwetherziening in 1892, bepaalde zowel bij de CSDT als de speciale kamercommissie hun standpunt. In 1892 stelde Coremans voor om grondwetsartikel 15 aan te passen opdat in de toekomst een sociale zondagsrust mogelijk zou worden. De toenmalige regering benadrukte dat een dergelijke hervorming overbodig was aangezien artikel 15 niets te maken had met het vaststellen van een sociale rustdag (PHK, 20/1/1905).

Ondanks deze uitgebreide bewijsvoering werden er langs verschillende zijden grondwettelijke bezwaren geuit. Het liberale protest had in de eerste plaats de bedoeling de katholieke machtspositie binnen de perken te houden. De geopperde bezwaren waren dan ook niet zozeer gericht tegen het sociale karakter van de wet als wel tegen de autoritaire instelling van de rustdag op zondag.

Een groep liberale politici schaarde zich rond Victor Vandewalle en diende een amendement in waarbij de patroon de vrijheid werd gelaten om zelf te bepalen op welke dag van de week hij de arbeider vrijaf zou geven.⁴⁶ De keuze van deze rustdag moest wel in samenspraak met de arbeider of bediende gebeuren (PDK, 20/1/1905, nr. 65). Socialisten en christen-democraten verwierpen een dergelijke regeling die de patroon in een bevoorrechte positie bracht aangezien weinig arbeiders konden ingaan tegen de eisen van hun werkgever (PHK, 26/1/1905). Volgens hen vergrootte een dergelijke regeling enkel de vrijheid van de patroon en werd de arbeider andermaal onderworpen aan zijn autoriteit.

De belangrijkste grondwettelijke bezwaren waren echter niet afkomstig van liberale zijde maar werden geuit door het katholieke boegbeeld en eerste minister Paul de Smet de Naeyer. Hij verwierp elke vorm van reglementering die zou kunnen leiden tot een wekelijkse rustdag. Binnen de 'Conseil supérieur de l'industrie et du commerce' (CSIC) trok hij vurig van leer tegen elke vorm van staatsinterventie.⁴⁷ De Smet de Naeyer deed deze uitspraken niet zozeer

⁴⁵ Prins, Adolphe (1845-1919): Dr. in de rechten, inspecteur-generaal van het gevangeniswezen en hoogleraar en rector van de ULB.

⁴⁶ Vandewalle, Victor (14/8/1849-2/1/1927): notaris en liberaal politicus, zetelde van 1900 tot 1919 in de Kamer voor het arr. Mechelen. Hij was vurig voorstander van de evenredige vertegenwoordiging.

⁴⁷ Deze raad werd ingesteld door het KB van 27 maart 1859 als schakel tussen overheid en officiële kamers van koophandel. Hij verdwijnt in 1875 en wordt opnieuw opgericht in 1890. De bedoeling was het adviseren van de overheid bij beslissingen die een invloed hadden op handel en industrie (Jaumain, 1995, 149-150).

als eerste minister of als katholiek politicus, maar vooral als industrieel die de overtuiging toegedaan was dat het inperken van de arbeidsduur gelijk stond met productie- en inkomstenverlies (CSIC, 1905).

De door de Smet de Naeyer opgebouwde argumentering werd nadien gretig aangegrepen door de liberale tegenstanders van de wet die op basis van grondwettelijke bezwaren de katholiek-socialistische 'coalitie' op de helling trachtten te zetten.⁴⁸

6.2. De grondwet garandeert ook de vrijheid

Volgens de tegenstanders van een wettelijke regeling was een dergelijke beslissing niet enkel ongrondwettelijk omwille van het religieuze aspect. Het autoritair instellen van een rustdag ging volgens deze stemmen ook in tegen de persoonlijke vrijheid die in België in de grondwet werd verzekerd.

De voorstanders van hun kant benadrukten nogmaals dat men aan de arbeider geen verplichting oplegde, maar hem enkel de vrijheid garandeerde om op zondag zelf zijn activiteiten te bepalen. Arbeiders die op zondag wilden werken konden steeds terecht in een onderneming die onder de uitzonderingsmaatregelen viel.

De meeste patroons en industriëlen, hierin gesteund door de conservatieve krachten in het parlement bleven voorstander van een absolute vrijheid. Elke belemmerende maatregel kon enkel de economische ontwikkeling in gevaar brengen.⁴⁹ Vooral de tijdschriften en publicaties, die de spreekbuis vormden voor de vele industriële verenigingen, verdedigden deze opvatting en verklaarden zich bereid te strijden voor de instandhouding van de grondwet.⁵⁰

In het parlement klonken deze stemmen vooral door via de reeds eerder aangehaalde CSIC. Hoewel vele industriële ondernemingen reeds een zondagsrust kenden bleven patroons en conservatieve krachten zich heftig verzetten tegen het officialiseren van deze toestand. Dit had vooral te maken met de vrees voor het domino-effect. De patroons waren ervan overtuigd dat van zodra deze wet gestemd werd de arbeiders niet zouden rusten vooraleer ze

⁴⁸. Een extreem tegenstander was Magis, die beweerde dat het invoeren van een zondagsrust een confessionele daad was. Dat de zondagsrust aan bod was gekomen op de congressen van Luik was voor hem een afdoend bewijs (PHS, 28/6/1905).

⁴⁹. Op basis van de tijdschriften die de visie van de industriëlen en patroons openbaar maakten, kan men stellen dat dit zeer algemeen was. Het is echter niet duidelijk in hoeverre deze publicaties ook de realiteit weergaven van wat bij de patroons leefde.

⁵⁰. o.a. *L'écho de l'industrie* en *Le ralliement* bekampten zeer sterk het invoeren van een zondagsrust.

de volledige reglementering van de arbeidsduur hadden verkregen. De wetsvoorstellen voor het invoeren van een zondagsrust werden nog steeds in verband gebracht met de oorspronkelijke projecten die een globale oplossing voorstonden. De patroons hoopten dan ook dat men de arbeiders via persoonlijk initiatief en vrijwillige medewerking kon sussen en dat een wettelijke regeling kon worden uitgesteld.

Katholiek geïnspireerde tijdschriften zoals de *Revue Générale*, gesteund door verschillende socialistische brochures bleven de stemming van een wet verdedigen en deden de grondwettelijke bezwaren af als muggenziften: de grondwet diende naar de geest en niet naar de letter te worden geïnterpreteerd (Banneux, 1901, 229-240).⁵¹

6.3. Waarom op zondag?

Een terugkerend fenomeen in de sociale debatten van rond de eeuwwisseling was dat de progressieve krachten voortdurend hun gelijk trachten te halen op basis van medisch-wetenschappelijke studies. De artsen bedeedden zichzelf ook steeds meer een sociale rol toe en zagen de geneeskunde als een belangrijk middel om vele maatschappelijke problemen op te lossen (Velle, 1991, 273). In het debat van de zondagsrust was dit niet anders. Bij het indienen van zijn voorstel nam Destrée in de verantwoording onmiddellijk een uitgebreide medische uiteenzetting op die moest aantonen dat werken noodzakelijk en louterend was, maar dat men niet mocht overdrijven. Ook Denis⁵², zelf betrokken bij het wetenschappelijk onderzoek, verwees veelvuldig naar de noodzaak van rust, wilde de productiviteit van de arbeider niet ondermijnd worden (CSDT, 1902, 167-181).⁵³ Opvallend is dat in het gevoerde debat slechts een zeer kleine minderheid het productiviteitsargument aanvoerde als reden om het project af te blazen. Blijkbaar was de medische argumentatie die de voorbije jaren was gevoerd voldoende overtuigend om de meeste conservatieve krachten er van te overtuigen dat arbeiders rust nodig hadden om te blijven functioneren.

⁵¹. vb. Socialistische publicatie: Destrée (1906).

⁵². Denis, Hector (29/6/1842-10/5/1913): Dr. in de rechten en in de natuurwetenschappen, lid van de BWP en in de Kamer zetelend voor het arr. Luik van 1894 tot 1913.

⁵³. Een veel aangehaald voorbeeld was een Londens bedrijf dat zijn paarden in twee groepen verdeelde. De ene groep werkte 7 dagen, de andere 6. Na verloop van tijd was de eerste groep door ziekte en uitputting zo verzwakt dat de tweede groep meer opbracht, hoewel ze een dag minder werkten (TVZB, 1896, nr. 2).

Via deze medische argumentatie kon weliswaar de noodzaak van een wekelijkse rustdag worden aangetoond, maar was het aanzienlijk moeilijker om te verantwoorden waarom deze rustdag op zondag moest vallen.⁵⁴

Van bij de aanvang van het debat ontstond er in het parlement immers een voornamelijk liberale strekking die pleitte voor een wekelijkse rustdag, aangezien de zondagsrust vereenzelvigd werd met een louter kerkelijk gebruik. Christen-democraten en socialisten hielden vol dat de enige mogelijke rustdag de zondag was.⁵⁵ Destrée argumenteerde dat indien de rustdag op zondag viel, het meer werd dan gewoon een dag vrij van werk. Het zou mogelijk zijn deze dag te laten uitgroeien tot een echte feestdag. Op die dag waren de kinderen immers vrij van school en kon de arbeider samen met zijn familie ten volle genieten van het sociale leven. De gelovige kon zich op die dag wijden aan de godsdienstbeleving, maar tegelijkertijd werd aan de vrijzinnige de mogelijkheid geboden om congressen of andere manifestaties te organiseren of bij te wonen. Indien de arbeiders gespreid over de zeven weekdagen van hun rust zouden genieten kwam dit aspect te vervallen en verloor de rustdag aan waarde (PDK, 26/11/1903, nr. 15).

Destrée werd in deze argumentatie, als vanzelfsprekend, bijgetreden door de katholieke kamerfractie en ook de verslaggever van de speciale kamercommissie deelde dit standpunt (PDK, 22/4/1904, nr. 112). De katholieke parlementariërs vervulde deze uiteenzetting nog door het familiale karakter van de zondag te beklemtonen, evenals de westerse traditie die reeds eeuwen de zondag als rustdag aanvaardde.

De vraag om de rustdag op een andere dag dan de zondag vast te stellen was eerder een theoretische discussie die in de praktijk onhaalbaar was. De tegenstanders zagen hun pogingen op een alternatief dan ook op niets uitlopen.

6.4. Hoever kan men gaan, betreft men de handel bij de wet?

Een veel groter obstakel dan het vaststellen van de rustdag op zondag was de vraag of de handelsondernemingen al dan niet in een wettelijke regeling dienden betrokken te worden. In tegenstelling tot het invoeren van een rustdag in de industriële ondernemingen, waar de meeste katholieken en socialisten broederlijk naast elkaar streden, liepen inzake de handelsondernemingen de meningen uit elkaar.

⁵⁴. Ondermeer Béco was hiervan zelfs niet overtuigd en noemde dergelijke studies gemanipuleerd om de arbeiderszaak te dienen (CSDT, 1902, 150).

⁵⁵. Zie eerder: 6.1. Confessioneel-grondwettelijk debat.

In de eerste wetsvoorstellen was er geen sprake van discussie. Zowel het voorstel Helleputte als de socialistische tegenhanger bepaalden dat alle 'nijverheidshoofden, patroons of beheerders' onder het regime van de wet vielen en maakten dus geen onderscheid tussen de verschillende sectoren. Dit laatste veranderde echter als op 31 januari 1905 de regering een aantal amendementen indiende op het voorstel van de speciale Kamercommissie (PDK, 31/1/1905, nr. 69).

Francotte, de toenmalige minister van Arbeid, bepaalde in deze amendementen dat enkel de industriële ondernemingen onder een wettelijke regeling vielen.⁵⁶ Nochtans was uit de studie van het ministerie van arbeid gebleken dat het zondagswerk voornamelijk een probleem vormde bij de talrijke handelsondernemingen. Bijgestaan door Woeste argumenteerde Francotte dat het de Belgische gewoonte was om op zondag boodschappen te doen (PHK, 1/2/1905). Beide achtten het onmogelijk dat een wet deze diepingewortelde gewoonte van de ene op de andere dag zou veranderen.

Naar dit laatste argument hadden ook de onvoorwaardelijke voorstanders van een wettelijke oplossing wel oren (PDK, 8/2/1905, nr. 79). De arbeider kon in de praktijk enkel op zondag zijn inkopen doen. Het volledig afschaffen van deze mogelijkheid zou deze groep andermaal voor ernstige problemen plaatsen.

De houding van Woeste ten aanzien van de handelsondernemingen is een indicatie dat zijn conservatieve houding naar het sociale vraagstuk toe niet helemaal was verdwenen en dat religieuze motieven bij hem een belangrijke rol bleven spelen. Dat werd nog duidelijker als hij later een amendement indiende waarbij deze ondernemingen pas vanaf 8 uur 's ochtends de deuren mochten openen zodat er voldoende tijd was om de eredienst bij te wonen (PDK, 15/2/1905, nr. 87).

Woeste beweerde dat het reglementeren van de handelsondernemingen aanleiding zou geven tot oneerlijke concurrentie. Volgens de wetsvoorstellen bleef het immers mogelijk om op zondag te werken; de uitbaters mochten echter geen personeel te werk stellen. Dit betekende dat kleine familie zaken op zondag open bleven, maar dat grotere winkels met een aantal winkelbedienden de deuren dienden te sluiten. De liberalen traden deze argumentatie gewillig bij en riepen zichzelf uit als grote verdedigers van de middenstand. De stemming van de wet was volgens de liberale fractie nefast

⁵⁶ Francotte, Gustave (23/11/1852-22/4/1925): Dr. in de rechten en pol. en soc. wetenschappen. Als conservatief katholiek politicus was hij van 1900 tot 1912 volksvertegenwoordiger voor het arr. Luik. Hij was minister van Arbeid en nijverheid van augustus 1902 tot mei 1907.

voor de handelssector (PHK, 10/2/1905). Verschillende handelaars vreesden de gevolgen van deze wet en stelden later alles in het werk om de bepalingen ervan te omzeilen (Jaumain, 1995, 131).

Ditmaal was het in de eerste plaats de socialistische voorman Emile Vandervelde die alles in het werk stelde om de handelssector toch maar bij de wet te betrekken.⁵⁷ De socialisten dienden op hun beurt een amendement in dat het debat betreffende de handelsondernemingen blijvend veranderde. In dit amendement werd namelijk voor het eerst de idee geopperd om het regime voor de handelsondernemingen te laten verschillen van de bepalingen voor de industriële sector. Om uit de impasse te raken stelden de socialisten voor om de handelsuitbatingen de toestemming te geven om op zondag gedurende een halve dag te openen (PDK, 8/2/1905, nr. 79). Aanvankelijk was het de bedoeling om dit regime enkel toe te passen op deze ondernemingen die omwille van hun aard onmogelijk konden sluiten op zondag, maar al snel werd het voorstel naar alle handelsondernemingen uitgebreid.

Onder impuls van Woeste werd er voorgesteld om de handelsuitbatingen vanaf 8 uur 's ochtends tot 12 uur 's middags de toestemming te geven om te openen. Via deze tussenoplossing werd ook een belangrijke katholieke fractie tevreden gehouden die net als de socialisten de handelssector niet wilden negeren.⁵⁸

Nadat Woeste zijn goedkeuring had gegeven aan het compromis, toog de Kamercommissie andermaal aan het werk om een vernieuwd voorstel uit te werken dat ook de handelsuitbatingen bij de wet moest betrekken. Sommige handelsuitbatingen konden omwille van hun aard via KB's de toestemming krijgen om de uitbating op zondag langer open te houden, of om een vervangende rustdag in te lassen op een andere dag dan de zondag.

Anderzijds werd er via een KB bepaald dat er in één bepaalde gemeente of groep van gemeenten een volledig verbod op zondagsopening werd uitgevaardigd. Met het toepassen van KB's wou men inspelen op lokale gewoonten om zo te voorkomen dat de bevolking zou getroffen worden door de nieuwe wet. Men was voorstander van een trage evolutie eerder dan van een aantal revolutionaire maatregelen die op tegenstand zouden kunnen stuiten.

⁵⁷. Vandervelde, Emile (25/1/1866-27/8/1938): Dr. in de rechten, de sociale wetenschappen en in de staatshuishoudkunde. De "patron" van de BWP van 1885 tot 1938, waarvan hij van 1933 tot 1938 voorzitter was. Vanaf 1894 zetelde hij voor verschillende arr. in het parlement, tijdens zijn carrière bekleedde hij ook verschillende ministerposten. Via parlementaire weg probeerde hij zijn op het marxisme geïnspireerde ideeën ingang te laten vinden (Polasky, 1995).

⁵⁸. Onder meer Carton de Wiart, Verhaeghen en Levie behoorden hier toe.

6.5. Het economische argument

Alhoewel het bij de wet op de zondagsrust in de eerste plaats ging om een sociale wet, kan men onmogelijk voorbij gaan aan het economische facet dat er onlosmakelijk mee verbonden was. De tegenstanders van een wettelijke regeling wezen veelvuldig op de economisch unieke positie van België om te argumenteren dat het invoeren van een wekelijkse rustdag zeer vergaande economische gevolgen kon hebben. Met deze stelling reageerden ze op de argumenten aangebracht door de speciale Kamercommissie die op basis van een internationale vergelijking beweerde dat het invoeren van een rustdag geen nadelige economische gevolgen met zich bracht. Om dit te staven verwezen ze naar Groot-Brittannië en Zwitserland. Verschillende industriëlen merkten echter op dat België in tegenstelling tot deze landen nauwelijks een beroep kon doen op een inlandse markt en dat België bijgevolg wat industrieel afzetgebied betrof bijna volledig op de export was aangewezen (*Écho de l'industrie*, 1904, 212-214).

De woordvoerders van de industrie vreesden voornamelijk dat bij het invoeren van een rustdag de productieprijzen zouden stijgen wat de concurrentiepositie van België dan weer in het gedrang zou brengen.

De voorstanders van een wettelijke regeling beweerden dat België, in navolging van de andere geïndustrialiseerde landen, zeer goed bij machte was om één dag per week te rusten. Ze opperden zelfs de mogelijkheid van een douaneoorlog indien België de productieprijzen kunstmatig laag bleef houden door het afwijzen van elke sociale reglementering. De andere landen konden deze oneerlijke concurrentie niet eeuwig blijven pikken (PHK, 26/1/1905). Een wekelijkse rustdag betekende daarenboven voor de patroon een aanzienlijke kostenbesparing, dit niet enkel op het vlak van loonprijzen, maar ook wat betreft de elektriciteitsvoorzieningen en het voorkomen van overproductie.

De voorstanders van de zondagsrust stelden dat dit economisch argument enkel werd aangevoerd omdat de patroons vreesden dat deze wet de voorbode was van een hele reeks sociale bepalingen die volgens de industriëlen op termijn de economie ernstige schade zou toebrengen. Er werd echter op gewezen dat dit voorstel op zichzelf diende beschouwd te worden en dat hypothetische overwegingen niet mochten meespelen.

Waar de voorstanders van een zondagsregeling wel oren naar hadden was de financiële draagkracht van de arbeiders zelf. Christen-democraten, noch socialisten ijverden voor een zondagsrust met loonbehoud. Dit betekende met andere woorden dat de arbeider gedurende zes dagen voldoende moest verdienen om de zevende dag te kunnen overleven. In een periode waarin lage

lonen geen uitzondering waren, was dit niet altijd een even makkelijke opdracht. De liberale parlementsleden die hier een laatste maal hun kans zagen om deze sociale wet alsnog te boycotten, voerden aan dat deze wet een financiële klap zou betekenen voor de toch al zwaar getroffen arbeider en volgens hen was dat alleen al een voldoende reden om het hele project af te blazen (PHK, 9/2/1905).

Deze keer zouden vooral de Daensisten zich verzetten tegen deze redenering. Ze klaagden in het parlement aan dat de liberale partij de ene onmenselijke toestand aanwendde om een andere te rechtvaardigen. De Daensisten voegden eraan toe dat het de plicht was van de patroons om ervoor te zorgen dat de arbeider voldoende verdiende om van een rustdag te kunnen genieten. Zij waren er verder ook van overtuigd dat de meeste arbeiders maar al te graag afzagen van een dagloon als ze in ruil een rustdag verwierven die ze met de familie konden doorbrengen.⁵⁹ In de praktijk is het moeilijk uit te maken hoe de arbeider zelf over deze zaken dacht. In de verschillende vakbonds- en partijblaadjes is er inderdaad nergens een spoor van protest terug te vinden. Deze organisaties vertegenwoordigden aan het begin van de 20ste eeuw echter maar een gering aantal arbeiders. Buiten deze liberale tussenkomsten was er, voorzover ons bekend, nergens een spoor van arbeidersprotesten terug te vinden. Al had dit laatste volgens de liberale politici vooral te maken met het feit dat de arbeiders te beschaamd waren om te klagen over hun armoede.

7. DE STEMMING VAN DE WET

Het parlementaire debat sleepte rond deze en andere discussiepunten nog meer dan 5 maanden aan.⁶⁰ Opvallend was dat de liberale politici, hoewel ze zich vurig verzetten tegen het invoeren van de zondagsrust, geen haalbaar alternatief konden aanbrenge. Buiten het reeds eerder aangehaalde amendement van Van de Walle werden er in het parlement geen initiatieven ondernomen.⁶¹

De wettekst die uiteindelijk ter goedkeuring aan de Kamer werd voorgelegd, verschilde door de reeds vermelde amendementen van minister Francotte toch

⁵⁹. Via de "faire-travailler" formule werd aan diegenen die dat wensten de mogelijkheid geboden om toch op zondag te werken. (PHK, 1/2/1905).

⁶⁰. Naast deze grote discussiepunten ging het debat ook over detailkwesties, zoals welke sectoren gebruik zouden kunnen maken van een uitzonderingsstatuut en of dergelijke sectoren dan met naam in de wettekst moesten worden opgenomen of niet.

⁶¹. Zie 6.1. Confessioneel-grondwettelijke bezwaren.

nog sterk van de tekst die de speciale Kamercommissie naar voren had geschoven. De belangrijkste aanpassing bestond uit het creëren van een lijst van sectoren die op zondag mochten blijven werken en van de activiteiten (bewaking, herstellen, schoonmaken, enz.) die buiten de regeling vielen (PDK, 31/1/1905, nr. 69). Francotte zag dus af van de mogelijkheid om dergelijke uitzonderingen later via een KB te regelen. De vrees van het katholiek conservatieve machtsblok dat in de toekomst, een meer progressieve minister van Arbeid, de wet zeer strikt kon gaan toepassen, was hier ongetwijfeld een belangrijke drijfveer. Door het opnemen van de uitzonderingen in de wettekst verzekerde Francotte een aantal industriële belangen op langere termijn.

Deze amendementen ontlokten bij de progressieve parlamentsfracties heel wat protest. Onder leiding van Vandervelde openden de socialisten de aanval en stelden ze dat aan het oorspronkelijk opzet werd voorbij gegaan. Vandervelde vatte de wet als volgt samen:

"Il est interdit de faire travailler le dimanche, mais les industriels que cela gêne sont dispensés de cette interdiction ou pourront en être dispensés par arrêté royal" (PHK, 2/2/1905).

Onder druk van dit protest werd het voorstel opnieuw naar de speciale kamercommissie gezonden, die het andermaal onderzocht maar de uitzonderingen bleven in de wettekst ingeschreven. Door de pluralistische samenstelling van deze commissie verviel echter het autoritaire karakter van de regeringsamendementen en verstomde het parlementaire protest. Dat ook de socialistische parlementariërs zich akkoord verklaarden met deze compromistekst, valt te verklaren door het feit dat de socialistische volksvertegenwoordigers aan hun achterban hoe dan ook een concreet resultaat wilden voorleggen. Vandervelde en Destrée wezen er veelvuldig op dat deze wet verre van volmaakt was, maar dat ze toch haar basis vond in een wetsvoorstel dat voorgedragen werd door socialistische vertegenwoordigers. De BWP beschouwde de zondagsrust als een principiële overwinning en als een eerste stap naar een verdere uitbouw van de sociale wetgeving (Destrée, 1906, 5-10).

Via een laatste reeks amendementen ingediend op 21/3/1905 wou Francotte een aantal principes veilig stellen. Zo werd het aantal uitbatingen en sectoren die op zondag een halve of volledige dag mochten werken zonder gebruik te maken van latere KB's aanzienlijk uitgebreid. Opvallend is dat er nergens advies werd ingewonnen om deze lijst met uitzonderingen samen te stellen.

Het feit dat men als sector al dan niet werd opgenomen in de uiteindelijke wettekst was vooral afhankelijk van het lobbyen bij bepaalde politici.⁶²

Na deze laatste reeks van aanpassingen kon de Kamer overgaan tot de stemming van de uiteindelijke tekst. Bij deze stemming doken er geen verrassingen meer op. Binnen de partijen waren de verschillende fracties het niet altijd eens, zodat de stemming niet altijd kon teruggebracht worden tot de partijgrenzen. Een aantal gematigde liberalen verleenden hun steun aan bepaalde artikels of amendementen, soms steunde de liberale partij plots een socialistisch amendement om zo de katholieke regering in een lastig parket te brengen (PHK, 7/4/1905). Ook de conservatief katholieke vleugel gooide meermaals roet in het eten. Het belangrijkste gevolg hiervan was de afwijzing van het socialistische amendement dat voorzag in een vervangende rustdag voor wie op zondag diende te werken (PHK, 30/3/1905).

De uiteindelijke stemming kwam er in de Kamer op 14/4/1905. Zoals verwacht sprak een grote meerderheid zich uit ten gunste van de wet; opvallend was dat er geen tegenstemmers werden aangetroffen. De liberale partij die het debat had overheerst door haar negatieve houding, opteerde voor een onthouding. De partij was nog steeds tegenstander van een "ongrondwettelijke" reglementering, maar deze was door hun tussenkomst veel eerlijker en rechtvaardiger geworden. Bij de 32 onthoudingen trof men ook de persoon van de Smet de Naeyer aan. Als industrieel en leider van de katholieke regering achtte hij de stemming van de wet tegen zijn overtuiging. Hij meende dat een wet voor minderjarigen en vrouwen voldoende was en dat bijkomende bepalingen overbodig waren. Omdat er geen ernstige belangen werden geschaad besloot hij om niet tegen te stemmen maar zich te onthouden. Vandervelde verklaarde dat de socialistische partij deze wet niet radicaal genoeg vond, maar dat wel de basis gelegd werd voor verdere sociale inspanningen. Hij riep in één adem op om na het behalen van de zondagsrust onmiddellijk werk te maken van het beperken van de arbeidsdag (PHK, 14/4/1905).⁶³

Na de goedkeuring in de Kamer werd het voorstel doorverwezen naar de Senaat. De senatoren kregen echter nauwelijks de kans om de tekst te onderzoeken. De regering wilde, om een nieuwe golf van protest te

⁶². Een voorbeeld hiervan vinden we bij Tonnelier die enkel de belangen van de havens bepleitte (PHK, 23/2/1905).

⁶³. Definitieve stemming zondagsrust: 108 parlementariërs stemden voor, 32 onthielden zich (PHK, 14/4/1905).

voorkomen, de kwestie afgehandeld zien in het parlementaire jaar 1904-1905. In 1905 beëindigde de senaat zijn werkzaamheden vroeger dan normaal, zo ontstond er een nijpend tijdsgebrek.⁶⁴ Om het strikte schema te eerbiedigen stelde minister Francotte in de Senaat alles in het werk om eventuele amendementen te verwerpen en de tekst ongewijzigd goed te keuren.

Verschillende senatoren beklagden zich over deze gang van zaken en drongen aan op een diepgaand debat, aangezien volgens hen ook de Kamer niet voldoende tijd had uitgetrokken om de laatste reeks amendementen van de regering grondig te onderzoeken. Ook de onthouding van de Smet de Naeyer vonden de senatoren belangrijk genoeg om het voorstel nogmaals op zijn grondwettelijkheid te onderzoeken (PDS, 23/6/1905).

De poging van de liberale senatoren om de zaken te vertragen door het amendement van Van de Walle opnieuw in te dienen werd dan ook afgehouden (PDS, 6/1905, nr. 123). Door de onthouding van hun partijgenoten in de Kamer bevonden de liberale senatoren zich zelf ook niet echt in een sterke positie. De voorstanders van een wettelijke regeling argumenteerden dat aangezien er in de Kamer na een debat van meer dan 5 maanden niemand had tegengestemd, de Senaat geen enkele reden had om aan de kwaliteit van dit voorstel te twifelen.

Minister Francotte suste de conservatieve senatoren door ze de gevaren van een terugzending naar de Kamer voor te spiegelen. Francotte wees erop dat een nieuwe behandeling in de Kamer aanleiding zou kunnen geven tot een veel strengere wet (PHS, 29/6/1905). Zo gaf Francotte zelf toe dat het gestemde voorstel een eerder minimalistische oplossing vormde voor de problematiek. Via de vele amendementen van de regering werd het oorspronkelijke voorstel aanzienlijk ingeperkt.

De Senaat keurde het voorstel na een kort debat goed met 49 tegen 10 stemmen en 4 onthoudingen. Na meer dan 10 jaar parlementaire arbeid kon op 26 juli 1905 de definitieve wettekst in het Belgisch Staatsblad worden opgenomen. De wet zelf zou pas één jaar na publicatie in werking treden.

8. DE WET EN HAAR GEVOLGEN

8.1. Reacties op de wet

In tegenstelling tot het lang aanslepende debat waren de politieke reacties eerder gering. Enkel in de socialistische pers en publicaties werd er benadrukt

⁶⁴. Er werd verder geen reden vermeld (PHK, 14/4/1905).

dat de BWP na deze eerste overwinning verder moest strijden om een volledige reglementering van de arbeidsdag te verkrijgen (Destrée, 1906, 46).

De vrees dat de socialistische partij in dit opzet zou slagen dook veelvuldig op in de industriële pers. Het was trouwens opvallend dat de industriëlen en handelaars hun protest staakten van zodra de wet door het parlement was goedgekeurd. Andere *hot items* zoals de strijd voor arbeidsduurvermindering, de koloniale problematiek en de onderwijskwestie gingen een groot deel van de politieke aandacht opeisen.

De algemene aanvaarding van de wet leek dan ook niet echt een probleem. Toen in 1908 aan de minister van Arbeid werd gevraagd hoe de nieuwe regeling in de praktijk werd toegepast schetste hij een overwegend positief beeld. Vele industriële ondernemingen hadden door het invoeren van een beurtroolsysteem het zondagswerk nog verder weten terug te dringen. Bij de handelsondernemingen was de invoering van de nieuwe reglementering iets moeilijker verlopen. Handelsuitbatingen die voornamelijk een plattelandsbevolking telden onder hun klanten spraken van verliezen tot 20%. De plattelandsbevolking kon in de meeste gevallen enkel op zondag de inkopen doen, waardoor er naar alternatieven moest worden gezocht, meestal ten nadele van de winkels in de stad. De minister beklemtoonde dat ook in de handelsondernemingen het overtreden van de wet slechts sporadisch gebeurde en dat er hierin een dalende tendens optrad (TVZB, 1908, nr. 2).

Deze overwegend positieve analyse werd bijgestuurd door de beschermers van de zondagsrust. Ze wezen op een aantal lacunes die in de wet waren geslopen, zodat wie dit wenste moeiteloos de wet kon omzeilen.

8.2. Lacunes in de wet

8.2.1. *De semi-legale achterpoortjes*

Deze lacunes en mogelijkheden tot ontlopen van de zondagsrust konden in twee grote groepen worden opgesplitst. Naast de reeds eerder aangehaalde uitzonderingsmaatregelen, bestonden er een aantal semi-legale of volledig illegale ontsnappingsroutes.

De grootste ontsnappingsmogelijkheid werd geboden door een omzendbrief van minister van Arbeid Francotte. In september 1906 verklaarde hij dat een patroon op zondag arbeiders mocht te werk stellen indien deze tijdens de week

niet voor deze onderneming hadden gewerkt.⁶⁵ Francotte voegde er wel aan toe dat een dergelijke regeling moest gebeuren met goedkeuring van de arbeiders en dat de patroons zich niet mochten verenigen om dit in de praktijk te brengen (*Revue du Travail*, 15/10/1906).

Deze brief, ook al was hij strikt juridisch niet bindend, betekende een belangrijke stimulans voor de handelaars en industriëlen die een mogelijkheid zochten om op zondag de volledige dag te kunnen openen. Het fenomeen van de 'extra's' was ontstaan.⁶⁶

Al snel ontstonden er illegale, maar moeilijk te controleren circuits, waarbij patroons, voornamelijk in de handelondernemingen, onderling arbeiders uitwisselden. In de pers ontstond er een hevige strijd tussen voor- en tegenstanders van de 'extra's'. De liberale politici, bijgetreden door de patroons, wierpen zich op als de grote verdedigers van de 'extra's'. De liberalen zagen deze praktijk als de garantie voor de persoonlijke vrijheid. Daarenboven gaf het aan de getroffen handelondernemingen meteen ook de mogelijkheid om een deel van de verliezen terug te winnen (Buisset, 1907, 228-230). De liberale politici wezen voornamelijk op de oneerlijke concurrentiepositie van de familieondernemingen ten overstaan van de ondernemingen die met arbeiders en bedienden werkten. Volgens artikel twee van de wet mochten gezinsleden op zondag wel in de eigen onderneming werken, zodat er inderdaad sprake kon zijn van een zekere concurrentievervalsing. In de praktijk probeerden echter vooral de grote magazijnen via de 'extra's' de zondagsluiting te omzeilen; een groep die de concurrentie van de kleine buurtwinkel helemaal niet moest vrezen.⁶⁷

Francotte, zelf geschrokken van de gevolgen van zijn brief en het bijhorend protest, verklaarde dat hij met zijn schrijven de bedoeling had om werkloze arbeiders op zondag toch wat te laten bijverdienen. Om de praktijk van de 'extra's' binnen de perken te houden diende hij een wetsontwerp in met de bedoeling de wet op de zondagsrust zo aan te passen dat misbruiken onmogelijk werden (PDK, 12/3/1907, nr. 98). De conservatieve tegenkanting in het parlement maakte een snelle afhandeling echter onmogelijk. Voor- en tegenstanders bleven elkaar ook de volgende jaren bekampen. Tot in 1912, toen onder impuls van De Ponthière in de Kamer een wetsvoorstel werd

⁶⁵. Door de vele amendementen en aanpassingen om de wettekst toch maar gestemd te krijgen, was de uiteindelijke formulering van de zondagsrust vervallen tot: "Het is verboden voor den arbeid personen ... meer dan zes dagen per week te gebruiken" (*Moniteur belge*, 26/7/1905).

⁶⁶. De extra arbeidskrachten die enkel op zondag in een onderneming werkten werden in de pers kortweg 'extra's' genoemd.

⁶⁷. Een voorbeeld hiervan was de 'Grands magasins de l'Innovation', die zelfs zo ver ging om hun Luikse arbeiders op zondag in Brussel te laten werken en omgekeerd (TVZB, 1908, nr. 4).

ingediend dat de misbruiken diende te beperken.⁶⁸ Naast het afschaffen van de extra's werden ook de begrippen 'familie' en 'gezinsleden' nader omschreven zodat misbruiken voortaan werden uitgesloten. Door de steun van de nieuwe minister van Arbeid, Armand Hubert, haalde het voorstel het nu wel en op 25 mei 1914 werd de praktijk van de 'extra's' na meer dan 10 jaar afgeschaft.⁶⁹

Naast het gebruik van de 'extra's' die ongetwijfeld de ergste vorm van ontduiking vertegenwoordigden, doken er in de jaren na het uitvaardigen van de wet nog andere inventieve methodes op om zich aan de zondagsluiting te onttrekken. Andermaal waren het voornamelijk de handelsondernemingen die zich het meest creatief toonden. Verschillende handelaars gaven bijvoorbeeld aan hun bedienden fictieve contracten, waardoor ze mede-eigenaar werden van de onderneming en dus op zondag mochten werken.

Het ministerie van Arbeid heeft na de enquête van 1895 geen verder onderzoek meer gedaan naar de toestand van het zondagswerk in België. De jaarlijks gepubliceerde verslagen van de arbeidsinspectie vormen dan ook de belangrijkste bron om een idee te krijgen van de overtredingen van de wet. Deze verslagen moeten echter met de nodige omzichtigheid worden behandeld. In verschillende bronnen werd er namelijk op gewezen dat bijvoorbeeld winkelmeisjes, maar ook mannelijke arbeiders slechts zeer zelden een klacht indienden tegen hun baas, waardoor heel wat overtredingen in de doofput verdwenen. Ook kampte de arbeidsinspectie met een acuut personeelsgebrek waardoor de resultaten opgenomen in de jaarverslagen eerder als het resultaat van een steekproef moeten worden beschouwd en een indicatie zijn van een aantal globale tendensen dan dat men kan verder bouwen op de absolute cijfers (Min. Ind. & Tr., 1908). De verslagen van de inspectie geven ook enkel een idee over de toestand in een bepaalde sector of een groep van sectoren, in tegenstelling tot de enquête van 1895 kan men op basis van deze bron dus geen uitspraak doen over de toestand in een specifiek bedrijf. De hierna opgenomen gegevens mogen dus zeker niet als volledig beschouwd worden en hebben andermaal uitsluitend als doel een algemeen beeld te schetsen.

Uit de verslagen van de arbeidsinspectie blijkt dat deze misbruiken echter niet mogen overroepen worden. De arbeidsinspectie trad vooral in de

⁶⁸. De Ponthière, Charles (6/9/1842-5/9/1929): Dr. in de rechten en in de pol. en adm. wetenschappen. Hij was katholiek volksvertegenwoordiger voor het arr. Luik van 1900 tot 1908 en publiceerde talrijke werken over de sociale kwestie bijvoorbeeld *Le problème social* (1893).

⁶⁹. Hubert, Armand (15/8/1857-1/10/1940): Dr. in de rechten en katholiek senator voor het arr. Mons-Soignies. Van 1907 tot 1918 minister van Nijverheid en Arbeid.

aanvangsjaren zeer streng op en maakte van elke overtreding een proces-verbaal op, ook al overtrad men de zondagsregeling maar met enkele uren (Min. Ind. & Tr., 1907, 11-20, 320-330). Op de 11.760 gecontroleerde industriële ondernemingen in 1907 werden er 103 overtredingen vastgesteld of amper 0,8% van de populatie. Dit percentage lag heel wat hoger bij de handelsondernemingen waar op de 4.200 controles meer dan 5% of 239 bedrijven niet in regel bleken. Vooral de kapperszaken, namen met 116 PV's bijna 50% van de overtredingen voor hun rekening en hadden het in de aanvangsfase blijkbaar moeilijk om de zondagsrust te respecteren. Deze cijfers tonen een enigszins vertekend beeld, aangezien de inspectie op vraag van de minister een groot aantal kapperszaken en detailhandel bij de controles betrok. Verder had dit hoge aantal overtredingen in de handelssector in de eerste plaats te maken met de mentaliteitswijziging die klanten en ondernemers dienden te ondergaan. Nadat de arbeiders jarenlang de volledige zondag hadden kunnen benutten om hun boodschappen te doen, moesten deze er nu aan wennen dat de winkels enkel in de voormiddag geopend waren. Dit aantal misbruiken zou dan ook jaar na jaar afnemen (Min. Ind. & Tr., 1910, o.a. 329).

8.2.2. *De uitzonderingen op de wet*

Naast deze semi-legale uitwegen om de onderneming op zondag te openen, kon de patroon eventueel ook gebruik maken van de uitzonderingen die in de wettekst zelf werden opgenomen.

Deze uitzonderingen werden via KB's door de minister van Arbeid geregeld. Een dergelijk KB kon pas worden uitgevaardigd na het inwinnen van het advies van een door de wet ingesteld adviescollege.⁷⁰

Het meest invloedrijke lid van dit college was de reeds eerder vermelde CSDT. Deze raad werd in de aanvangsfase overstelpt met aanvragen tot uitzonderingen. Aangezien de wet slechts een periode van twee maanden voorzag diende er een strikt schema te worden gevolgd om een tijdig advies te kunnen formuleren.

De CSDT voerde de politiek om nooit in te gaan op het toekennen van uitzonderingen gebonden aan één bedrijf of persoon. De toegekende

⁷⁰ Dit college was samengesteld uit: Bevoegde Afdelingen der Raden van Nijverheid en Arbeid; Bestendige Deputatiën der Provinciale Raden, Hogere Raad voor Openbare Gezondheid en Hogere Arbeidsraad (CSDT).

uitzonderingen moesten steeds voor een volledige sector gelden, of voor een groep van ondernemingen in een bepaalde gemeente. De mogelijkheden die de CSDT ter beschikking had om deze aanvragen te onderzoeken waren relatief beperkt. Het dossier dat door het ministerie werd overgemaakt vormde de basis voor de besluitvorming, bij eventuele onduidelijkheden kon er wel bijkomende informatie aan de minister worden gevraagd.

Uit de verslagen van de CSDT bleek dat deze aanvragen relatief objectief werden behandeld. Een grote, belangrijke onderneming met een zwak dossier zag haar aanvraag toch in de prullenmand verdwijnen (CSDT, 1907, fasc. 2). Indien er protest kwam van arbeiders die werkzaam waren in een bedrijf dat een uitzonderingsaanvraag had ingediend werd deze systematisch geweigerd. De uitzonderingen die door de CSDT werden toegekend bleven in tijd beperkt, tot meestal 6 zondagen per jaar. Winkels die prefereerden om op zondagnamiddag te openen in plaats van de zondagochtend kregen hier in de meeste gevallen toestemming voor. De CSDT bepaalde in verschillende gevallen dat bedrijven die toestemming kregen om op zondag te werken in een vervangende rustdag moesten voorzien in de loop van de week (CSDT, 1907, rapport nr. 2).

Door de strikte invulling van de uitzonderingen, mede door de inspanningen van de CSDT, bleek de vrees van Vandervelde, dat de wet een leeg omhulsel zou worden, ongegrond.

9. CONCLUSIE

Toen de wet op de zondagsrust in 1905 werd gestemd betekende dit zeker geen revolutionaire ommezwaai, maar eerder de uitkomst van een reeds lang sluimerend proces. Dat uit het totaalpakket dat in 1895 ter tafel lag, de zondagsrust als eerste afzonderlijk voorstel werd ingediend, lag volledig in de lijn van de verwachtingen. De zondagsrust sloot in tegenstelling tot een volledige reglementering van de werkdag het nauwst aan bij de maatschappelijke werkelijkheid. Een bijkomend aspect was dat de zondagsrust in het verlengde lag van het katholieke programma en hierdoor, ondanks het feit dat het in de eerste plaats om een sociale wet ging, op de steun van een aantal conservatieve katholieken kon rekenen. De wet kwam er na een gezamenlijke actie van socialisten en sociaal-democraten, met voor bepaalde aspecten de steun van het katholieke boegbeeld Charles Woeste, die ondanks de religieuze idealen die hij ongetwijfeld voorstond, toch een belangrijke bijdrage leverde aan de stemming van deze sociale wet. Een ander katholiek boegbeeld en leider van de regering, de Smet de Naeyer, nam echter afstand

van het katholieke standpunt en liet de industriële belangen van zichzelf en de CSIC primeren. Hij gaat zelfs zover om zich bij de stemming te onthouden. Een daad die in de lossere partijstructuren van rond de eeuwwisseling op de rand van het toelaatbare was, maar die vandaag een groot schandaal zou betekenen.

De wet op de zondagsrust moet dan ook als een eerste stap gezien worden naar een verdere arbeidsreglementering. Door de wet van 1905 werd immers enkel het recht op zondagsrust verzekerd. Nergens werd aan de patroon verboden om de verloren tijd op een ander tijdstip in te halen.

De voorbeeldfunctie van deze wet vinden we ook terug in de dwang die van overheidswege op de patroons en industriëlen kwam te rusten. Na de eerdere wetten ter bescherming van vrouwen en kinderen werd er nu een belangrijke stap gezet in de bescherming van de volwassen arbeider. Het tijdperk waarin de patroon zonder een enkele belemmering de arbeider kon uitbuiten kwam ten einde. In de volgende jaren zouden de patroons steeds meer rekening moeten houden met de rechten van de arbeiders.

Dankzij de vele uitzonderingen en voorzichtige formuleringen die de wet hanteerde, bleef de economische hinder tot een minimum beperkt.

In vele opzichten opende het debat voor het invoeren van de zondagsrust de weg naar de verdere uitbouw van de sociale wetgeving. De ontwikkelde argumentatie die men had gehanteerd in dit debat werd nadien vrijwel ongewijzigd aangewend om een algehele vermindering van de arbeidsduur te bekomen. Na de intrede van de christen-democraten in de regering werd hier werk van gemaakt. In 1909 werd er allereerst een verplichte beperking van de arbeidsdag in de mijnsector doorgevoerd. Ook het gezondheidsargument werd verder uitgewerkt en ging een belangrijke rol spelen bij onder meer het verbod op het te werk stellen van vrouwen en kinderen in de mijnen en het invoeren van een volledig verbod op nachtwerk voor vrouwen in 1911. De algemene invoering van de 8-urige werkdag in combinatie met de 48-uren week, kwam er uiteindelijk pas in juni 1921.

De vraag of de zondagsrust de verdienste is van een aantal politieke kopstukken, of daarentegen het gevolg was van structurele veranderingen is niet makkelijk te beantwoorden. Op het einde van de 19de eeuw evolueerde het politieke, economische en sociale landschap zo snel, zodat er een gunstiger klimaat voor een doorbraak in het sociale debat ontstond. Anderzijds kon men de rol van Woeste, Helleputte, Destrée of Vandervelde niet negeren, zonder hen had de wet er ongetwijfeld anders uitgezien.

Dit namenlijstje is meteen kenmerkend voor het doorbreken van de traditionele breuklijnen tussen de katholieke en antiklerikale vleugel binnen het parlement. De socialistische volksvertegenwoordigers verleenden tot groot ongenoegen van de liberale partij hun steun aan de 'katholieke' zondagsrust. Dat de socialisten zich niet onvoorwaardelijk in de armen stortten van de katholieke partij, zoals sommige liberale politici beweerden, bleek uit de socialistische tegenvoorstellen die werden ingediend. Onder druk van Vandervelde werden een aantal belangrijke socialistische strijdpunten in de uiteindelijke wet opgenomen.

Eén van deze punten was het opnemen van de handel in de wettelijke regeling. In tegenstelling tot vele buitenlandse wetgevers besloot het Belgische parlement om de handel een belangrijke plaats te geven in de wet. Het opnemen van de handelssector was een positief gegeven voor de vele handelsbedienden die, in tegenstelling tot de industriële arbeiders, op zondag gewoon moesten werken.

De kinderziekten waarmee de nieuwe wet te maken kreeg en die door de ondoordachte houding van minister Francotte nog werden verscherpt, bleven door een consequente houding van de CSDT binnen de perken. De pogingen om de wet te ondermijnen namen na een aantal jaren af, al was er toch een wettelijk ingrijpen nodig om de praktijk van de 'extra's' een halt toe te roepen.

AFKORTINGEN

AGR	Algemeen Rijksarchief
AMSAB	Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging
BWP	Belgische Werklieden Partij
CSDT	Conseil Supérieur du Travail
CSIC	Conseil Supérieur de l'Industrie et du Commerce
KADOC	Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum
Min. Ind. & Tr.	Ministère de l'Industrie et du Travail
PDK	Parlementaire Documenten Kamer
PDS	Parlementaire Documenten Senaat
PHK	Parlementaire Handelingen Kamer
PHS	Parlementaire Handelingen Senaat
POB	Parti Ouvrier Belge
TVZB	Tijdschrift voor de vereniging voor de zondagsrust in België

BIBLIOGRAFIE

Geraadpleegde archieffondsen

Fonds Schollaert-Helleputte: AGR
Fonds Charles Woeste: AGR
Fonds Charles De Broqueville: AGR
Fonds Carton de Wiart: AGR
Fonds J. Van den Heuvel: AGR
Fonds De Trooz: AGR
Fonds Nationaal instituut voor sociale geschiedenis: AMSAB
Fonds Lammens-Verhaeghen: KADOC
Fonds Nyssens: KADOC

Geraadpleegde congresverslagen

Compte rendu du congrès PO (1897-1907): AMSAB
Congrès de la commission syndicale (1900, 1901, 1902, 1906 en 1908): AMSAB
Jaarverslagen BWP (eind 19de eeuw-1910): AMSAB
Congresverslagen van de liberale partij (1846, 1894 en 1903): Liberaal Archief
Congressen Belgische Volksbond (1892-1908): KADOC
Katholieke congressen van Mechelen (1863, 1864, 1867, 1870, 1891, 1909): KADOC
Katholieke werken (15tal congressen in de periode 1888-1911): KADOC

Literatuur

- BANNEUX (H.), "Le repos du dimanche", *Revue générale*, 1901, pp. 229-240.
- BECK (R.), *Histoire du dimanche de 1700 à nos jours*, Paris, 1997.
- BERTRAND (L.), *Histoire de la démocratie et du socialisme en Belgique*, Bruxelles, 1906.
- BRANTS (V.), "Le travail du dimanche à l'étranger: Autriche", in: *Ministère de l'Industrie et du Travail, Travail du dimanche*, Bruxelles, 1896, vol. V, pp. 55-100.
- BUISSET (E.), "Le repos dominical", *Ralliement*, 1907, 15, pp. 228-230.
- CONSEIL SUPÉRIEUR DE L'INDUSTRIE ET DU COMMERCE, "Repos hebdomadaire", Bruxelles, 1905, p. 122.
- CHLEPNER (B.-S.), *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Bruxelles, 1972.
- DE MAEYER (J.), VAN MOLLE (L.), MAES (K.) (eds.), *Joris Helleputte: architect en politicus 1852-1925*, Leuven, 1998, 2 vol..
- DEMOULIN (R.), "Woeste Charles" in: *Biographie nationale*, 1938, XXVII, kol. 382-392.
- DENECKERE (G.), *Sire, het volk mort: sociaal protest in België, 1831-1918*, Antwerpen, 1997.
- DESTREE (J.), *La loi sur le repos du dimanche*, Gent, 1906.
- DRANCOURT (M.), *La fin du travail*, Paris, 1984.
- E.D., "Le repos dominical", *Écho de l'industrie*, 1904, pp. 212-214.
- GILISSEN (J.), *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790*, Brussel, 1958.
- HAAG (H.), *Le comte Charles de Broqueville, ministre d'état et les luttes pour le pouvoir (1910-1940)*, Louvain-La-Neuve, 1990.
- JAUMAIN (S.), *Les petits commerçants belges face à la modernité (1880-1914)*, Bruxelles, 1995.
- KURGAN (G.), JAUMAIN (S.), MONTENS (V.) (eds.), *Dictionnaires des patrons en Belgique*, Bruxelles, 1996.
- MAES (J.), VAN RIE (K.) en MEULENAAR (G.) (eds.), *De werkdag: de geschiedenis van de strijd voor arbeidsduurvermindering*, Antwerpen, 1985.
- MAETER (P.P.), "La réduction du temps de travail de la fin des années 1860 à 1914" in: E. SCHOLLIERS & P. SCHOLLIERS (eds.), *Werktijd en werktijdverkorting. Acta van het colloquium te Brussel*, Brussel, 1983, pp. 27-30.
- MINISTÈRE DE L'INDUSTRIE ET DU TRAVAIL, *Office du Travail, Rapports annuels de l'inspection du travail*, Bruxelles, 1906-1909.
- MINISTÈRE DE L'INDUSTRIE ET DU TRAVAIL (Ministerie van Arbeid), *Sessions du Conseil Supérieur du Travail*, Bruxelles, 1892-1908.
- MINISTÈRE DE L'INDUSTRIE ET DU TRAVAIL (Ministerie van Arbeid), *Travail du dimanche en Belgique*, Bruxelles, 1896-1899 (vol. 1-2: Établissements industriels, vol. 3: Mines, minière et carrières, vol. 4: Consultation des conseils de l'industrie et du travail, vol. 5: Pays étrangers).
- NANDRIN (J.), "La laborieuse genèse du droit social belge: une utopie récupérée" in: KURGAN-VAN HENTENRYK (G.) (eds.), *La question sociale en Belgique et au Canada*, Brussel, 1988, pp.123-135.
- PEEMANS (F.), *L'évolution du rôle social de l'état belge, le ministère belge de l'industrie et du travail, 1895-1940*, Bruxelles, 1981.
- POLASKY (J.L.), *Emile Vandervelde, le patron*, Bruxelles, 1995.
- RIFKIN (J.), *La fin du travail*, Paris, 1996.
- SCHOLLIERS (E.) & SCHOLLIERS (P.) (eds.), *Werktijd en werktijdverkorting. Acta van het colloquium te Brussel*, Brussel, 1983.
- TIJDSCHRIFT VOOR DE VERENIGING VOOR DE ZONDAGSRUST IN BELGIË, 1893-1914, 3 vol.
- VAN MOLLE (P.), *Het Belgisch parlement 1894-1969*, Gent, 1969.
- VELLE (K.), *De nieuwe biechtvaders: de sociale geschiedenis van de arts in België*, Leuven, 1991.
- VERCRUYSSSE (F.), "Le travail du dimanche à l'étranger: Angleterre" in: *Ministère de l'Industrie et du Travail, Travail du dimanche*, Bruxelles, 1896, vol. V, pp. 259-333.

WAXWEILER (E.), *La réglementation du travail en Suisse: rapport à M. le ministre de l'industrie et du travail sur une mission d'études faite en août 1895*, Bruxelles, 1896.
WITTE (E.), CRAEYBECKX (J.), MEYNEN (A.), *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 1990.

La calvaire du jour de repos: la loi concernant le repos du dimanche (1905)

HANS WILLEMS

RÉSUMÉ

A la fin du 19e siècle, la question sociale fut inscrite à l'agenda politique sous la pression du mouvement ouvrier. L'industrialisation croissante et le désir de certains patrons d'augmenter jusqu'à l'extrême les marges de bénéfice causèrent une forte détérioration des conditions de travail. Une des premières exigences des progressistes était la réglementation et la réduction de la durée du travail. La fraction démocrate-chrétienne, suivie des parlementaires socialistes, fit de telle sorte que deux projets de loi furent soumis au parlement, l'un visant la limitation de la journée de travail, l'autre l'institution d'une journée de repos hebdomadaire. Le débat politique concernant ces deux questions étant sans cesse reporté, les deux fractions décidèrent de se focaliser sur la journée de repos hebdomadaire. Dans notre société occidentale, la journée de repos hebdomadaire était traditionnellement identifiée au repos dominical. Le repos dominical, une acquisition séculaire, s'était vu de plus en plus menacé en Belgique dans le courant du 19e siècle. Toutefois, les résultats d'une enquête du Ministère de l'Industrie et du Travail démontrèrent que dans l'industrie lourde, le travail dominical formait plutôt une exception. Dans le secteur du commerce par contre, à peine 12% des entreprises respectaient le repos dominical, et 80% des employés devaient travailler chaque dimanche. L'institution officielle du repos dominical ne se fit pas sans difficultés. Les politiciens libéraux surtout invoquèrent des obstacles d'ordre constitutionnel afin de rejeter la réglementation légale du repos dominical. Certains d'entre eux voulaient laisser une entière liberté au patronat et considéraient la journée de repos obligatoire comme une chose superflue. D'autres voyaient dans le repos dominical des inconvénients confessionnels mais étaient néanmoins favorables à une journée de repos hebdomadaire de remplacement. Il y eut aussi de véhémentes protestations contre l'application de la réglementation légale au secteur du commerce. Mais malgré toute cette opposition, les partisans de la réglementation légale obtinrent gain de cause: le 26 juillet 1905, la loi concernant le droit au repos dominical fut votée. Bien qu'elle prévoyait tout un nombre d'exceptions pour les industries étant dans

l'impossibilité d'interrompre le travail à cause de raisons techniques ou d'intérêt public, certains patrons lui cherchèrent des échappatoires. La plus utilisée d'entre elles était la pratique des 'extra', qui n'allait être interdite qu'à partir de 1914.

The long way to a day of rest: the law of the Sunday rest (1905)

HANS WILLEMS

SUMMARY

The pressure of the labour movement at the end of the 19th century put the social question on the political agenda. The never ending industrialization and the desire of some industrials to exploit the benefit margins meant an enormous deterioration of working conditions. The first priority of the progressives was the reduction and the regimentation of work length.

The fraction of the Christian-democrats, followed by the socialist parliamentarians, submitted two propositions of law to the Chamber. These were meant to limit working hours and institute a weekly day of rest. The political debate on these two points was delayed. The two parties decided to separate the two demands and to develop some propositions on Sunday rest only, because in the Western society the weekly day off was nearly always identified with Sunday.

The results of an investigation demanded by the Ministry of Industry and Work showed that in the heavy industry the work on Sunday was often an exception. In the trade sector, however, only 12% of the firms respected the Sunday rest and more than 80% of the employees had to work every Sunday. The official institution of a Sunday rest was not easy. Especially the liberal fraction had constitutional objections. The more radical ones were opposed against every limitation of employer's liberty or of one day of obligatory rest. The majority of the liberal fraction formulated confessional objections, but was convinced of the benefit of a weekly rest. Another kind of protest was developed against the application of the projects in the area of trade establishments.

In spite of all these objections, the partisans of a law could convince the majority of parliament. On 26 July 1905 Sunday rest was legally guaranteed, although there were a lot of legal exceptions, for the industries who could not interrupt their work because of technical reasons or public interest. Some employers looked for ways to escape from the dispositions of the law. A loophole used by many employers was the "extra's", a phenomenon forbidden in 1914.